

Colofon

'Tussen hemel en aarde. Een visie op gebedshuizen in Dordrecht' is een uitgave van de gemeente Dordrecht

Samenstelling, teksten en opmaak

KAAder kerkadvies in samenwerking met de gemeente Dordrecht

Disclaimer tekst en beeld

Bij het samenstellen is de grootst mogelijke zorgvuldigheid nagestreefd. Toch kan de informatie in deze uitgave niet juist of onvolledig zijn. De gemeente Dordrecht is hiervoor niet aansprakelijk. Als u van mening bent dat er beeldmateriaal is gebruikt waarvan u het beeldrecht heeft, neem dan contact op met de gemeente Dordrecht.

Copyright

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt worden in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de gemeente Dordrecht.

Inhoudsopgave

Voorwoord	4
Aanleiding en doel	6
Deel 1 Inventarisatie en analyse	9
1.1 Historie van het geloof in Dordrecht	12
1.2 Stedenbouwkundige ontwikkelingen	20
1.3 Dordtse gebedshuizen op de kaart	22
1.4 Verdwenen gebedshuizen	46
1.5 Dordtse gebedshuizen in cijfers	60
1.6 In gesprek met de geloofsgemeenschappen	68
Deel 2 Toekomst van gebedshuizen	75
2.1 Toekomstperspectieven	76
2.2 Waarderingsmethodiek	84
2.3 Waarden gebedshuizen	90
2.4 De volgende stap	102
2.5 Beleidsmatige verankering	108
Deel 3 Beschrijving van de Dordtse gebedshuizen	111
40 gebedshuizen in beeld en tekst	

Rik van der Linden, wethouder Erfgoed

Voorwoord

Vanaf het prille begin van Dordrecht, zijn gebedshuizen prominent vertegenwoordigd in de stad. Niet alleen als religieuze middelpunten voor de plaatselijke samenleving, maar ook als bakens in de stad. Dat is zo gebleven. De Dordtse geschiedenis laat zich onder andere aflezen aan de geschiedenis van haar kerken en andere religieuze gebouwen. Bouw, verbouw, afbraak, verlies door brand of door plundering, uitbreiding, aanpassing, nieuwbouw door stadsuitbreiding: het is er allemaal geweest. Dit heeft geleid tot een stad met vele tientallen kerken, kloosters, kapellen, een synagoge, moskeeën. Veel hiervan is in de loop van de tijd verdwenen, maar er is ook heel veel bewaard gebleven.

Gelovigen komen samen om God te dienen, en religieuze gebouwen spelen een belangrijke rol bij het vormen van de geloofsgemeenschap. Maar ook Dordtenaren die niet of nauwelijks betrokken zijn bij een geloofsgemeenschap kunnen zich verbonden voelen met gebedshuizen. Omdat ze deel uitmaken van hun eigen wijk of buurt, of vanwege de historie van het gebouw. Voor velen zijn gebedshuizen ook plekken waar liefde, geluk en verdriet beleefd is. Ook zijn het soms toeristische trekpleisters. Kortom, het zijn plekken vol van herinneringen, saamhorigheid

en cultuurhistorie die het stadsbeeld al eeuwen domineren en die niet weg te denken zijn.

Ondanks het bovenstaande, is de toekomst voor veel van deze gebouwen onzeker. Afname van geloofsgemeenschappen door ontkerkelijking, maar ook de groei van andersoortige geloofsgemeenschappen, zorgen ervoor dat gebedshuizen buiten gebruik kunnen raken of zelfs na verloop van tijd geheel verdwijnen.

Vanwege dit rijke verleden, en de onzekere bestemming van een deel van de religieuze gebouwen in de stad, is deze kerkensie tot stand gekomen. Dit is gebeurd in nauwe samenwerking tussen de eigenaren, overige betrokken partijen zoals historische verenigingen en de gemeente Dordrecht. Gezamenlijk is gekomen tot een zorgvuldig afwegingskader dat betrokken partijen kunnen toepassen wanneer een religieus gebouw een aangepaste of nieuwe bestemming moet krijgen. Hierdoor is duidelijk wat alle betrokken partijen van elkaar mogen verwachten en hoe zij hierbij gezamenlijk kunnen optrekken. Op deze wijze kunnen wij met zijn allen gebedshuizen doorgeven, rekening houdend met eigendomsverhoudingen, geloofsovertuigingen en cultuurhistorie.

Met deze kerkvisie leggen we een deel van de geschiedenis van de Dordtse gebedshuizen vast, en formuleren we hoe we hiermee om willen gaan in de toekomst. Dit is niet alleen van belang voor de geloofsgemeenschappen zelf, maar ook voor de stedelijke ontwikkeling. Laten wij onze gebedshuizen koesteren en doorgeven aan nieuwe generaties.

Aanleiding en doel

Voor u ligt de visie 'Tussen hemel en aarde - Een visie op gebedshuizen in Dordrecht'. In de wandelgangen heet dit ook wel een kerkenvisie.

Wat is een kerkenvisie?

Een kerkenvisie is een strategische visie op de toekomst van religieuze gebouwen in een gemeente. In dit document brengen we alle religieuze gebouwen ofwel gebedshuizen in kaart: monumentaal en niet-monumentaal, oud en nieuw.

De Dordtse visie is opgesteld in samenwerking met eigenaren van de gebouwen, belangenverenigingen, wijk- en gebiedsmanagers van de gemeente. Het voorliggende document is een inventarisatie die de basis vormt voor inhoudelijke kaders en procesmatige afspraken

tussen gebouweigenaren en gemeente bij ontwikkelingen van religieuze gebouwen. Op deze visie baseert de gemeente haar toekomstige rol en kunnen eigenaren en gemeente anticiperen op toekomstige ontwikkelingen van de gebouwen.

Aanleiding

Met het landelijk programma 'Toekomst religieus erfgoed' stimuleert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed samen met enkele partners gemeenten inhoudelijk en financieel om een eigen vormvrije 'kerkenvisie' te ontwikkelen.

Gebedshuizen hebben vaak een bredere betekenis dan alleen voor de geloofsgemeenschappen zelf. Dat blijkt iedere keer bij het gebruik ervan en bij gewenste ontwikkelingen. Tot voor kort werd hierop door de lokale overheid vaak ad hoc en per individueel gebouw gereageerd. Hierbij ontbrak het zicht op de samenhang met andere gebedshuizen. Daarom heeft het Rijk gemeentebesturen gevraagd om samen met geloofsgemeenschappen een visie te ontwikkelen op de toekomst van hun gebouwen.

Het doel van de kerkenvisie is dan ook het geven van een toekomstperspectief voor gebedshuizen als een transformatie op welke wijze dan ook aan de orde komt.

Aanleiding en doel in Dordrecht

In Dordrecht heeft het college op verzoek van de gemeenteraad een visie op het religieus erfgoed laten opstellen. In haar motie heeft de gemeenteraad gevraagd om 'een duurzame toekomstvisie te ontwikkelen voor kerken en religieus erfgoed binnen de gemeente'¹. In Dordrecht vertegenwoordigen religieuze gebouwen grote cultuurhistorische en maatschappelijke waarde. Ze zijn vaak beeldbepalend en iconisch voor Dordtenaren. Bovendien vertegenwoordigen ze een grote herinneringswaarde. Een onderliggend doel is dan ook streven naar het behoud van deze gebouwen en hun waarden voor de toekomst, voor de stad en haar inwoners.

De raad adviseert om de visie samen met eigenaren van gebedshuizen én burger- en erfgoedorganisaties op te stellen. Geloofsgemeenschappen en gemeente onderzoeken in deze visie gezamenlijk de toekomst van gebedshuizen en anticiperen indien mogelijk tijdig op vraagstukken, met behoud van de aanwezige waarden. Wat deze vraagstukken in Dordrecht precies zijn, is in bijeenkomsten en gesprekken gezamenlijk vastgesteld.

Kaders

Deze visie richt zich op gebedshuizen binnen de gemeentegrenzen van Dordrecht, voor zover deze oorspronkelijk zijn gebouwd als gebedshuis of tot zodanig structureel zijn verbouwd.

¹ Motie 'Maak gebruik van Haags geld voor kerkervisie', CU/SGP/CDA/D66/bvd, 10 november 2020

Dordrecht kent ook geloofsgemeenschappen die een gebouw gebruiken dat niet binnen deze definitie past (bijvoorbeeld een voormalige school of bedrijfsgebouw). Deze gebouwen worden in deze visie buiten beschouwing gelaten. Wel zijn deze gemeenschappen in beeld gebracht, want ook zij kunnen een rol spelen bij het gebruik van religieuze gebouwen.

Proces

De visie is opgesteld door de gemeente Dordrecht in samenspraak met eigenaren en gebruikers van de gebouwen en stakeholders uit de stad. In bijeenkomsten en gesprekken zijn de vraagstukken in kaart gebracht die in Dordrecht spelen.

Inhoud en leeswijzer

De visie is opgebouwd uit drie delen. Het eerste deel bevat de analyse van het 'gebedshuizenlandschap'. Hierin worden de gebouwen in historisch en stedenbouwkundig perspectief geplaatst.

Het tweede deel bevat inhoudelijke en procesmatige aspecten die van toepassing zijn bij transformatie van een gebedshuis. Ook geeft dit deel een aanzet voor de verschillende cultuurhistorische waarden van gebedshuizen zonder monumentenstatus.

Deel drie geeft achtergrondinformatie van de veertig gebedshuizen in beeld en tekst.

Gebruikte terminologie

In deze visie gebruiken we voor de verschillende kerkgenootschappen en geloofsovertuigingen de universele term 'geloofsgemeenschappen'. Voor de verschillende religieuze gebouwen (waaronder moskee, synagoge, kerk) gebruiken we de term 'gebedshuizen' als het over de verzameling van religieuze gebouwen gaat. Voor een specifiek type gebedshuis - zoals een moskee - hanteren we de term die van toepassing is. In deze visie is de scheiding gerespecteerd tussen de verantwoordelijkheden van 'kerk' en 'staat'.

Vervolg

Deze visie geeft kaders aan bij ontwikkelingen rond de gebedshuizen, zowel gericht op behoud van de oorspronkelijke functie als bij herbestemming of transformaties. Tevens geeft de visie een aantal zaken aan die vragen om een vervolg. De visie is vastgesteld in het college van burgemeester en wethouders. Uiteindelijk zal de visie verwerkt worden in het ruimtelijk beleid en het Omgevingsplan van de gemeente Dordrecht.

Kaader

Deel 1 Inventarisatie en analyse

Deel 1

Inventarisatie en analyse

Het eerste deel van deze visie is een analyse in 6 hoofdstukken.

1.1 Historie van het geloof in Dordrecht

De historie van Dordrecht en haar gebedshuizen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zij bepalen sterk het karakter en de ligging van gebedshuizen vandaag de dag.

1.2 Stedenbouwkundige ontwikkelingen

Deze paragraaf schetst de stedenbouwkundige ontwikkelingen van Dordrecht. Deze achtergrond is van belang om het verhaal van de Dordtse gebedshuizen goed te begrijpen.

1.3 Dordtse gebedshuizen op de kaart

Deze paragraaf toont wat er vandaag de dag nog aanwezig is van de gebedshuizen zoals geschetst in paragraaf 1.1. Op de kaart van Dordrecht is een overzicht gemaakt waar deze gebouwen zich bevinden, van welk type ze zijn en van welke denominatie. Een toelichting hierop is te vinden in paragraaf 1.5.

1.4 Verdwenen gebedshuizen

In Dordrecht zijn in de loop van de tijd veel gebedshuizen verdwenen. Deze historische lijn laat het belang zien van een visie.

1.5 Dordse gebedshuizen in cijfers

Deze paragraaf analyseert en beschrijft door middel van diagrammen welke typen gebedshuizen er zijn en hoe deze verspreid liggen over de verschillende wijken van Dordrecht.

Deze vijf paragrafen vormen de basis voor het tweede deel van deze visie (Toekomst van Dordtse gebedshuizen).

1.6 In gesprek met de geloofsgemeenschappen

Deel 1 eindigt met een paragraaf over de uitkomsten van de bijeenkomsten, gesprekken en een vragenlijst. Deze paragraaf geeft een beeld van de stand van zaken met betrekking tot het gebruik van de gebedshuizen en de toekomstverwachtingen anno 2022.

Paragraaf 1.1

Historie van het geloof in Dordrecht

Vooraf | Ontstaan van Dordrecht

Dordrecht ontstaat aan het begin van de 11e eeuw langs de veenstroom Thuredrith. Door de ligging in de rivierdelta kan de nederzetting zich ontwikkelen tot een bloeiende handelsstad. Dordrecht krijgt in 1220 stadrechten en is daarmee op dit moment de oudste stad van Holland. De verstedelijking in steden als Haarlem, Leiden, Den Haag en Delft volgt pas later in de 13e eeuw. Amsterdam en Rotterdam ontwikkelen zich pas vanaf de 14e eeuw tot stad.

De groei van Dordrecht tot belangrijke handelsstad komt naast de goede ligging vooral door het 'stapelrecht' dat ze in 1299 verkreeg. Hierdoor worden passerende handelaren verplicht hun goederen eerst in Dordrecht aan te bieden.

In deze beginfase is de Grote (of Onze-Lieve-Vrouwe)kerk (afb. 2) als parochiekerk gebouwd op de noordelijke oever van de Thuredrith.

Periode 1 | Tot 1572

In de late middeleeuwen is religie goed vertegenwoordigd in het straatbeeld van de stad. Dordrecht heeft meerdere kloosters, kapellen en kerken. Twee van de oudste kloosters van de stad zijn het Minderbroederklooster en het Augustijnenklooster. Uiteindelijk telt de stad rond de tien kloosters.

Daarnaast staan er ook nog meerdere parochiekerken en kapellen. Een voorbeeld van een nog bestaande middeleeuwse parochiekerk is de Sint Nicolaaskerk, beter bekend als de Nieuwkerk.

Er worden regelmatig veranderingen aan de kerkgebouwen aangebracht, totdat ze uiteindelijk hun laat-gotische karakter krijgen. De grootste veranderingen aan kloosters en kerken worden uitgevoerd na grote schade door verschillende (stads)branden. De stad kent ook tegenspoed: in 1421 vindt de Sint-Elisabethsvloed plaats, waarbij grote delen van wat nu het Eiland van Dordrecht is, verloren gaan en de stad Dordrecht een eiland wordt (afb. 5). Bij deze ramp gaan in de dorpen meerdere parochiekerken en kapellen verloren, zoals in Wolbrandskerke en Tieselenskerke. Het gaat vermoedelijk om ongeveer twintig parochiekerken. Hierna blijft de stad ongeveer anderhalve eeuw omringd door water.

Het Augustijnenklooster blijkt een belangrijke plek in deze periode. In 1572, het jaar waarin de eerste protestantse dienst in de kerk wordt gehouden, vindt ook de Eerste Vrije Statenvergadering plaats in dit klooster. Tijdens deze vergadering wordt de wens van Willem van Oranje tot godsdienstvrijheid uitgesproken. Ook de eerste provinciale gereformeerde synode, in 1574, vindt in Dordrecht plaats. Dordrecht bewijst met de Statenvergadering en de eerste provinciale synode van belang te zijn voor zowel de politieke als de religieuze ontwikkeling van de latere republiek.

Op de stadskarta van Jacob van Deventer is de situatie in 1544 te zien (afb. 3). De stad ligt als een eiland bij de splitsing van de Merwede in de rivier de Noord richting het noorden en de Oude Maas richting het zuidwesten. Buiten de stadsmuren en de verdedigingsgracht is donkergroen land te zien. Dat is onbedijkt gebied. Op een andere kaart van Van Deventer zijn de kerken en kloosters te zien (afb. 4). De dichtheid aan religieuze gebouwen is groot. Na 1572, tijdens de Reformatie, geeft het stadsbestuur de katholieke kerken en kloosters in gebruik aan de protestanten.

Periode 2 | 1572-1795

Hoewel de wens tot godsdienstvrijheid is uitgesproken tijdens de Eerste Vrije Statenvergadering komt hier in de praktijk weinig van terecht. De rooms-katholieke godsdienst verdwijnt snel uit het openbare leven. Sommige kerken en kloosters worden protestants, terwijl andere worden herbestemd of gesloopt, zoals het Minderbroederklooster en de Sint-Adriaanskerk. Omdat er in Dordrecht geen heftige beeldensstorm heeft plaatsgevonden, kunnen rijke rooms-katholieke burgers nog wel verschillende waardevolle kerkelijke goederen redden. Deze objecten worden met gevaar voor eigen leven in huizen bewaard. Dit is de tijd van de zogeheten schuilkerken. Ook andere niet-gereformeerde godsdiensten zoals de doopsgezinden moeten mogen niet meer zichtbaar zijn.

In 1618-1619 blijkt Dordrecht opnieuw belangrijk voor de politieke en religieuze geschiedenis van de republiek. Er vindt in opdracht van de Staten-Generaal namelijk een belangrijke kerkvergadering plaats, die nu bekend is als de Synode van Dordrecht (afb. 6). Het doel van de synode is om het geschil te beslechten tussen de remonstranten en de contraremonstranten. Tijdens de synode worden de contraremonstranten in het gelijk gesteld, wordt er besloten tot het vertalen van de Bijbel vanuit de oorspronkelijke talen (de Statenbijbel van 1637) en worden de Dordtse Leerregels vastgesteld. Het is overigens geen verrassing dat deze internationaal belangrijke synode in Dordrecht

plaatsvindt. De eerste regionale synode én de eerste nationale synode hebben immers ook al eerder in Dordrecht plaatsgevonden (1572 / 1574). Daarnaast heeft Dordrecht een zeker aanzien, een goede ligging en hebben de remonstranten weinig aanhangers in de stad. Dit wordt door de contraremonstranten onder leiding van Prins Maurits slim benut. Halverwege de 17e eeuw wordt het stadsbeleid richting andere dan de gereformeerde godsdienst iets milder. Niet-gereformeerde genootschappen mogen gebedsruimten inrichten, zolang de buitenkant maar niet herkenbaar is als kerk. Processies blijven verboden. Met andere woorden: er is sprake van gewetensvrijheid, maar andere godsdiensten dan de gereformeerde krijgen geen volwaardige plek in de openbare ruimte.

Er worden meerdere schuilkerken ingericht in de stad, waaronder drie katholieke: eerst de Maria Maior aan de Voorstraat en de Maria Minor aan de Hoge Nieuwstraat en later een derde schuilkerk aan de Kuipershaven. Deze derde schuilkerk komt tot stand omdat in 1723 de Maria Maior en de Maria Minor beide verder gingen als Oud-Katholieke Kerk. De schuilkerk aan de Wijnstraat wordt de nieuwe rooms-katholieke schuilkerk. De doopsgezinden hebben een schuilkerk in gebruik aan de Lange Breestraat.

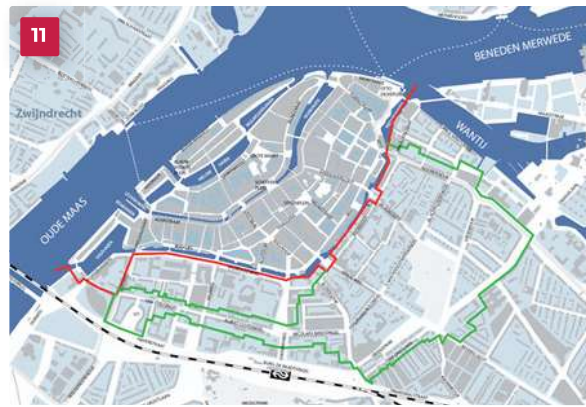
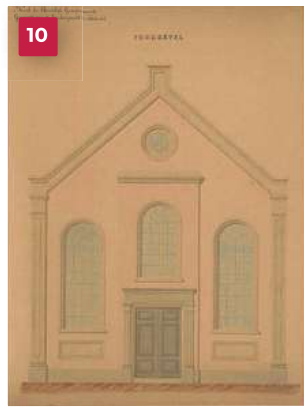
In deze periode zijn er twee niet-gereformeerde genootschappen die wel een als zodanig herkenbaar gebedshuis in gebruik hebben: de Evangelisch-Lutherse Gemeente is aan het

einde van de 17e eeuw de eerste die hiervoor toestemming krijgt van het stadsbestuur. Dit heeft hoogstwaarschijnlijk alles te maken met de toestroom van Duitse lutheranen rond deze periode. Onder hen is een aantal erg rijke mensen waardoor het stadsbestuur uiteindelijk onder druk toegeeft. De Lutherse Gemeente neemt in 1690 de voormalige kapel van het Blindeliedengasthuis (nu de Trinitatiskapel) in gebruik (afb. 7) en geeft de kapel een nieuwe gevel.

De joodse gemeenschap van Dordrecht krijgt in 1739 toestemming van het bestuur om zich te vestigen in een voorheen katholiek gebouw: het Mariënbornklooster (afb. 8). In deze periode is dus in vergelijking met andere plaatsen in Nederland een vrij gemêleerd religieus straatbeeld.

Periode 3 | 1795-1885

Tijdens de Bataafse Republiek worden alle godsdiensten volgens de wet gelijk in Nederland. Hoewel dit in de praktijk nog niet altijd blijkt, is de 19e eeuw wel de eeuw waarin ook andere gezindten weer meer zichtbaar worden in het stadsbeeld. De Rooms-Katholieke Kerk komt in 1826 weer terug in het straatbeeld met de bouw van de Sint Bonifatiuskerk (afb. 9). Alle drie de (oud- en rooms-)katholieke schuilkerken worden gesloopt. Op de plek van de schuilkerk Maria Maior komt een oud-katholieke parochiekerk die dezelfde naam krijgt. De schuilkerk van de doopsgezinden aan de Lange Breestraat daarentegen is door de eeuwen heen verbouwd, uitgebreid en meerdere malen van eigenaar

veranderd, maar altijd een plek van christelijke activiteiten gebleven. Het gebouw staat tegenwoordig bekend als het Patrimonium. De joodse gemeenschap krijgt halverwege de 19e eeuw toestemming om een voormalige vleeshal uit 1830 aan de Varkenmarkt te verbouwen tot synagoge (afb. 13). Daarmee is ook de joodse godsdienst prominent aanwezig in het stadsbeeld.

In de 19e eeuw is veel onrust in de Hervormde Kerk door afscheidingen vanaf 1834. Hieruit ontstaan onder andere de Gereformeerde Kerk en de Christelijke Gereformeerde Kerk. Ook in Dordrecht bouwen deze gemeenten hun eigen kerken. De kerk aan de Museumstraat is daarvan een voorbeeld (nu de Kunstkerk) (afb. 10). Gewoonlijk worden deze kerken gebouwd met geld dat door de leden zelf bijeen is gebracht.

Periode 4 | 1885-1940

Eind 19e eeuw begint Dordrecht met het bouwen van nieuwe woonwijken buiten de historische stadsmuren. Rondom de stad ontstaat wat tegenwoordig de 19e-eeuwse Schil heet (afb. 11).

Deze ligt als een maansikkel om de historische stad heen. Kerkgebouwen kunnen ook hier niet ontbreken en in deze periode worden onder meer de Wilhelminakerk (1898) en de Remonstrantse kerk (1901) gebouwd. Omdat kerken vaak later gebouwd worden dan de woonhuizen, stammen veel kerken in de 19e-eeuwse Schil (zoals bijvoorbeeld de Christelijke Gereformeerde kerk) uit het begin van de 20e eeuw.

Vanaf 1885 en tijdens de eerste 40 jaar van de 20e eeuw breidt de stad uit met verschillende buurten, zoals de Transvaalbuurt (1885), de Indische buurt (rond 1905) en Oud-Krispijn (rond 1915). Hierdoor krijgt Dordrecht er in relatief korte periode veel kerken bij. De eerste evangelische gemeente krijgt bijvoorbeeld een eigen kerkgebouw in Dordrecht en ook het Apostolisch Genootschap bouwt de eerste kerk aan de Dubbeldamseweg-Noord (tegenwoordig de Nieuw-Apostolische kerk).

De stijl van de gebedshuizen uit deze tijd is vaak die van (een afgeleide van) het rationalisme.

De Remonstrantse kerk (afb. 12) en de Kruiskerk zijn hiervan goede voorbeelden.

Periode 5 | 1940-1965

Tijdens de Tweede Wereldoorlog ligt het bouwen van kerken logischerwijs stil. Na deze periode volgt echter een tijd van wederopbouw. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog begint Dordrecht te bouwen ten zuiden van de binnenstad en de 19e-eeuwse Schil, waar de wijken Nieuw-Krispijn, Wielwijk en Crabbehof ontstaan (afb. 14). Deze wijken krijgen allemaal, op een centrale plek, hun eigen voorzieningen, zoals scholen, winkels en dus ook kerken. Bijvoorbeeld de Andreaskerk, de Stephanuskerk en de Pauluskerk. Dit is onderdeel van een nieuwe maatschappelijke en stedenbouwkundige visie: de 'wijkgedachte'. Hierin staat niet de stad, maar staan de wijk en de buurt centraal in de levens van mensen. Naast een bewust gekozen centrale en stedenbouwkundige ligging onderscheiden de

kerkgebouwen zich van de rest van de woonwijk door hun opvallende architectuur.

Hoewel christelijk Dordrecht in deze periode nieuwe kerken bouwt, is 1965 ook het jaar waarin de synagoge van de joodse gemeenschap aan de Varkenmarkt wordt gesloopt. In hetzelfde jaar neemt de gemeenschap een herenhuis aan het Vrieseplein in gebruik als synagoge. De joodse gemeente is na de massale deportatie in de Tweede Wereldoorlog sterk gekrompen.

Periode 6 | 1966-1995

In de loop van de jaren '60 wordt de trend van ontkerkelijking langzaam zichtbaar in de Nederlandse maatschappij. Er worden - ook in Dordrecht - nog wel kerken gebouwd, maar in een heel andere stijl dan voorheen: niet meer groots en monumentaal, maar sober, laagdrempelig en vaak zonder toren. De kerk wordt meer vormgegeven als huis- of woonkamer. Tot en met 1971 worden er in Dordrecht nog meerdere

Kaader

gebedshuizen gebouwd, maar tussen 1972 en 1995 zijn er maar twee nieuwe kerkgebouwen neergezet: de Ontmoetingskerk en de Nathanaëlkerk. Deze gebouwen passen overigens goed in het tijdsbeeld van een laagdrempelig kerkgebouw. De Ontmoetingskerk is zelfs letterlijk vormgegeven als een rijtje huizen (afb. 15).

Dit is ook de periode waarin de joodse gemeente verdwijnt uit Dordrecht. Vanwege verdere krimp kiest de joodse gemeente er in 1987 voor om te fuseren met de gemeente van Rotterdam en wordt de synagoge aan het Vrieseplein opgeheven.

Begin jaren '70 komt de eerste moskee in Dordrecht. De Turkse moslimgemeenschap koopt een pand aan de Wijnstraat en neemt dat in gebruik als moskee en als plek voor sociale activiteiten.

In de jaren '90 volgt een kentering met kerken die weer wat meer opvallen door hun architectuur, zoals de Kandelaarkerk in Stadspolders (afb. 16).

Periode 7 | Na 2000

Vooral in de eerste tien jaar van de 21e eeuw worden er weer gebedshuizen gebouwd in de nieuwere wijken zoals in Stadspolders. Opvallend is dat de meeste hiervan vervangers hebben, zoals de Bron en de kerk van het Apostolisch Genootschap in Krispijn. Deze kerken zijn niet meteen herkenbaar als traditioneel kerkgebouw, maar wel door hun ontwerp en plaatsing in de context.

In 2010 krijgt Dordrecht voor het eerst een als moskee herkenbaar gebouw. Het gaat om de Arrahmaan Moskee aan het Kasperspad, een voormalig schoolgebouw dat ingrijpend is verbouwd. Lange tijd maakten de Dordtse moslims gebruik van bestaande gebouwen die zij, zonder uiterlijke aanpassingen, omvormden tot moskee. Het islamitisch bedehuis heeft een expressieve vormtaal en warme aardetinten zowel verwijzen naar Marokko als naar Nederland. ■

<https://dordrecht.okkn.nl>

www.rd.nl Serie: een Dordts klooster voor begaafde Augustijnen

www.augustijnen.nl/C87-Dordrecht.html

www.reformatieinstituutdordrecht.nl/partners/gemeente-dordrecht

www.erfgoedkloosterleven.nl

www.dutchrevolt.leiden.edu/dutch/geografie/D/Pages/dordrecht.aspx

www.luthersdordrecht.nl

www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2020/01/01/post-65-gebedshuizen

www.monumentenzorgdordrecht.nl

www.archeologiedordrecht.nl

www.reliwiki.nl

www.geschiedenisvanzuidholland.nl/verhalen/verhalen/geschiedenis-van-dordrecht

W. Frijhoff (red.), *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (1998)

F. van Lieburg, *Jaarboek 2011 - Heilige plaatsen in een Hollandse stad - Duizend jaar religieuze gebouwen op het Eiland van Dordrecht*, Historische Vereniging Oud-Dordrecht Jaarboek 2011 (Dordrecht 2012)

C. van Rossum, *De voornaamste vermaaken der Dordtenaaren. Een studie naar de opkomst en neergang van de buitenverblijven op het Eiland van Dordrecht (1600-1832)* (2017)

H.A. van Duinen en C. Esseboom (red.), *Een augustijnenklooster van aanzien. Conventus sancti augustini dordracencis 1275-1572*, Historische Vereniging Oud-Dordrecht Jaarboek 2010 (Dordrecht 2011)

Paragraaf 1.2

Stedenbouwkundige ontwikkelingen

De gebedshuizen van Dordrecht liggen verspreid over het eiland. Deze spreiding hangt nauw samen met de stedenbouwkundige ontwikkeling van de gemeente. Onderstaande kaart toont de bebouwing gekleurd naar bouwperiode.

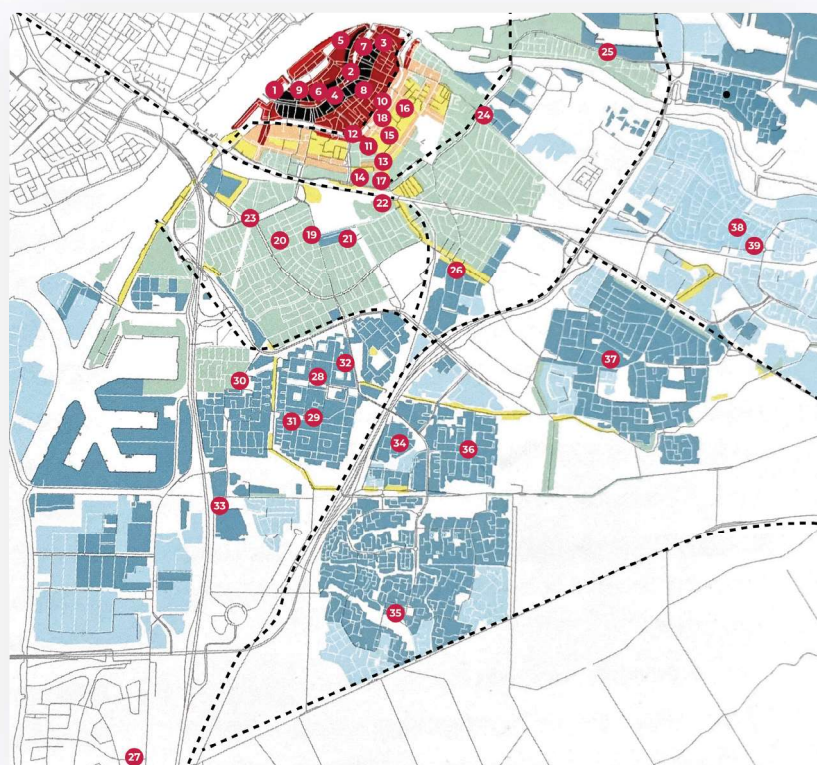
Elke bouwperiode heeft een eigen kleur.

Het oudste deel is de historische binnenstad (zwart en rood), gelegen aan de rivieren de Oude Maas, de Noord en de Merwede. Vervolgens is de stad in halve ringen uitgebreid. De veertig gebedshuizen zijn de rode stippen. Zo is goed te zien dat in elke wijk en periode de gebedshuizen anders zijn geordend. In de binnenstad liggen de gebedshuizen verspreid.

In de 19e-eeuwse Schil bevinden ze zich juist heel dicht bij elkaar. In de groene (vooorlogse) en blauwe (naoorlogse) wijken zijn ze onderdeel van de stedenbouwkundige vormgeving van de wijken.

De gebouwen zijn nadrukkelijk in de wijken opgenomen als oriëntatiepunten of liggen in zichtlijnen. Ze hebben bijvoorbeeld een hoge toren, torenen boven de gemiddelde bebouwing uit of zijn onderdeel van een parkachtige omgeving.

Een kerkgebouw fungeert veelal niet alleen als verbijzondering in een stedenbouwkundig plan, maar ook als een verbijzondering in functie in de

- vanaf 1200
- vanaf 1400
- vanaf 1850
- vanaf 1885
- vanaf 1900
- vanaf 1965
- vanaf 2010

woonwijk. Het is een plek voor bezinning en een sociale ontmoetingen. Het zijn plekken waar mensen samen komen en ideeën worden uitgewisseld en die de monofunctionaliteit van wijken doorbreken. Niet alleen kerkgebouw zelf, maar ook de directe buitenruimte zoals een plein of tuin is een plek om te ontmoeten. Hierdoor is de sociale functie van een kerkgebouw vaak veel groter is dan alleen het gebouw.

Kerkgebouwen zijn dus ingebed in de wijkstructuur als plek van identiteit van de wijk en als sociale ontmoetingsplek.

Afbeeldingen

Het kerkgebouw als sociale ontmoetingsplek

1. De Grote Kerk als overdekt ontmoetingsplein, ca. 1770.
2. De trappen van de Bonifatiuskerk aan de Wijnstraat, ca. 1929
3. Kerkgangers op de Burgemeester de Raadsingel met de toren van de Sint Antonius van Paduakerk op de achtergrond, ca. 1929

Bron: Beeldbank Regionaal Archief Dordrecht

Paragraaf 1.3

Dortse gebedshuizen op de kaart

Dordrecht heeft een boeiende geschiedenis waarin gebedshuizen en geloven een belangrijke rol spelen. Wat is er van deze (cultuur)historie overgebleven? In dit hoofdstuk kijken we per tijdsperiode naar de erfenissen op het gebied van cultuurhistorie, stedenbouw, architectuur en interieur. We zoeken naar lange lijnen in de ontwikkeling van het Dortse gebedshuizenlandschap en plaatsen die in een landelijk perspectief. De erfenissen zijn in dit hoofdstuk ook beeldend weergegeven in de overzichten per tijdsperiode.

Dordrecht is representatief voor het landschap van Nederlandse gebedshuizen. Er is een enorme rijkdom aan religieuze gebouwen, met topstukken uit verschillende periodes. De grote religieuze tendensen zijn te illustreren met gebedshuizen, zoals de Reformatie, de gereformeerde kerkscheuringen, het ontstaan van evangelische gezindten, het verdwijnen van de joodse gemeenschap en de komst van de islamitische gemeenschappen.

Dordtse gebedshuizen op de kaart

1	Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk	21	Pauluskerk
2	Augustijnenkerk	22	Nathanaëlkerk
3	Sint Nicolaaskerk	23	Apostolisch Genootschap
4	Trinitatiskapel	24	Noorderkerk
5	Sint Bonifatiuskerk	25	Petruskapel
6	Walse kerk	26	Eljakim
7	Maria Maior	27	Lydiakerk
8	Kunstkerk	28	Stephanuskerk
9	Sint Jacobskapel	29	Opstandingskerk
10	Kromhoutkerk	30	Andreaskerk
11	Wilhelminakerk	31	Verrezen-Christuskerk
12	Remonstrantse kerk	32	Doopsgezinde kerk
13	Christelijke Gereformeerde kerk	33	Al Fath moskee
14	Sint Antonius van Paduakerk	34	Gereformeerde Gemeente in Nederland
15	Kruiskerk	35	Ontmoetingskerk
16	Leger des Heils	36	De Open Hof
17	Nieuw-Apostolische kerk	37	De Wijnstok
18	Arrahmaan moskee	38	Kandelaarkerk
19	Julianakerk	39	De Bron
20	Johanneskerk	40	Patrimonium

Legenda

Gebouwtype

Denominatie

Bouwperiode

Gebruik

Dordtse gebedshuizen in beeld

De periode van bloei en rijkdom

Periode 1: tot 1572

Nog bestaande gebedshuizen

1
Grote Kerk
11e/14e eeuw

2
Augustijnenkerk
13e eeuw
gevel 1773

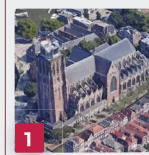

3
Nieuw- of Sint
Nicolaaskerk
16e eeuw

4
Trinitatiskapel
14e eeuw
gevel 1690

Cultuurhistorie Fenomenen

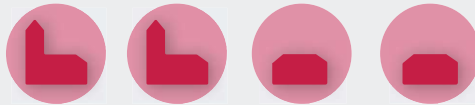
1

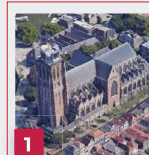
3

Middeleeuwse stadskerk

Stedenbouw Bakens

Architectuur Stijlperiodes

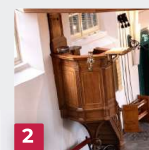
1

3

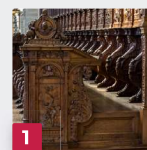
Gotiek

Interieur Cave ensembles en bijzondere elementen

2

kansel (1540)

1

muurschilderingen
gotische beeldhouwwerken in de zijkapellen van het schip
koorbanken (1538-1542)

Periode 1: tot 1572**De periode van bloei en rijkdom**

In de middeleeuwse stad neemt de kerk een vanzelfsprekende centrale plek in. Kerk en staat zijn onlosmakelijk verweven. Zo is de toren van de Grote Kerk niet alleen een geloofsteken, maar ook een symbool van stedelijke trots.

De stad telt vier kerkgebouwen die voor de Reformatie zijn gebouwd. De Grote Kerk en de Nieuwkerk zijn gebouwd als parochiekerken. De Augustijnenkerk was oorspronkelijk onderdeel van het Augustijnenklooster, de Trinitatiskapel hoorde bij het Blindeliedengasthuis. Andere middeleeuwse kapellen zijn uit het stadsbeeld verdwenen.

Er zijn veel interieuronderdelen uit deze periode bewaard en dat is bijzonder. De grootste interieurschatten zijn te vinden in de Grote Kerk. Hier zijn zelfs nog muur- en gewelfschilderingen van rond 1500 te vinden. Ook zijn er gotische beeldhouwwerken te vinden en zeldzame koorbanken uit de renaissance (16e eeuw).

Noemenswaardig is ook de preekstoel in de Augustijnenkerk uit 1540. Dit is het oudste meubelstuk in Dordrecht en van oorsprong afkomstig uit de Grote Kerk.

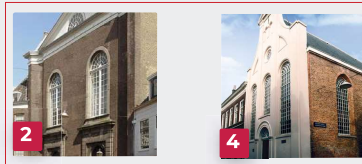

De periode van de verdwenen schuilkerken en de overgebleven weelderige interieurs

Periode 2: 1572-1795

Nog bestaande
gebedshuizen

Cultuurhistorie
Fenomenen

Nieuwe gezindte in een voormalige katholieke kerk en een kapel

Stedenbouw
Bakens

Architectuur
Stijlperiodes

Neoclassicisme
gevel 1773

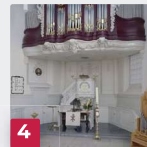

Classicisme
gevel 1690

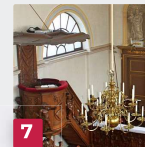
Interieur
Gave ensembles
en bijzondere
elementen

weelderig rococo-interieur:
koorhek (1744),
gouden avondmaalstel (1733)
preekstoel / dooptuin (1756)
orgelfront (1671)

preekstoel en orgel
in Lodewijk XVI-stijl
(18e eeuw)

preekstoel (1737)
altaar (1760)
communiebank (1737)

Periode 2: 1572-1795**De periode van de verdwenen schuilkerken en de overgebleven weelderige interieurs**

In de periode van de Reformatie tot aan de Bataafse Republiek zijn geen nieuwe gebedshuizen gebouwd. Wel worden ze v erbouwd of herbestemd tot protestantse kerk: de huidige Augustijnenkerk en de Trinitatiskapel. Beide krijgen een eigentijdse voorgevel in respectievelijk 1773 en 1690.

Uit de periode tussen 1572 en 1795 stammen waardevolle interieurenssembles in drie

verschillende kerken. Het gaat om een weelderig rococo-ensemble in de Grote Kerk, bestaand uit een koorhek, preekstoel, dooptuin, orgelfront en een avondmaalstel.

In de Trinitatiskapel bevindt zich een wit ensemble in Lodewijk XVI-stijl, bestaande uit een preekstoel en een orgel uit 1779. In de Maria Maior bevindt zich inventaris die veel ouder is dan de kerk zelf. Het meubilair is afkomstig uit de gelijknamige voorganger, toen nog schuilkerk. Preekstoel, altaar en communiebank stammen uit de 18e eeuw.

De periode van de terugkeer van de zichtbare kerk en de toename van kerkgenootschappen

Periode 3: 1795-1885

Nog bestaande gebedshuizen

5
Sint Bonifatiuskerk
1826

6
Waalse kerk
1840

7
Maria Maior
1842

8
Kunstkerk
1885

10
Kromhoutkerk
1869

Cultuurhistorie Fenomenen

6
Nieuwe gezindte in
voormalige katholieke
kapel (na Reformatie)

5
Katholieke emancipatie
(na scheiding kerk en staat)

7

8

10

Nieuwe Gereformeerde kerk
(na Afscheiding en Doleantie)

Stedenbouw Bakens

Architectuur Stijlperiodes

5
Neoclassicisme

7

8
Eclecticisme

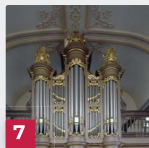

10

40

Interieur Cave ensembles en bijzondere elementen

7
empire stucwerk
en orgel (1844)

Patrimonium
1866 (resten uit 1624)

Verenigingsgebouw

Neogotiek

Periode 3: 1795-1885

De periode van de terugkeer van de zichtbare kerk en de toename van kerkgenootschappen

De 19e eeuw is op kerkelijk gebied een roerige periode. Dat is terug te zien aan het aantal kerken dat is gebouwd. Het is een periode van verandering, door ingrijpende gebeurtenissen zoals de grondwettelijke scheiding van kerk en staat ten tijde van de Bataafse Republiek en enkele kerkscheuringen binnen de Hervormde Kerk.

In de periode tussen 1795 en 1885 zijn zes kerken gebouwd. Twee daarvan zijn katholieke kerken. Deze zijn nog vrij ingetogen. Binnen de protestantse hoofdstroming leiden scheuringen (met name de Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886) tot nieuwe gereformeerde gemeenschappen. In deze periode worden hiervoor de eerste kerken gebouwd. Net als bij de katholieken begint het met eenvoudige kerken. Pas later, rond 1900, volgen meer uitgesproken en expressieve kerkgebouwen. Patrimonium vormt een uitzondering in deze groep, als verenigingsgebouw dat resten bevat van een 17e eeuwse doopsgezinde kerk op die plek.

De architectuur van de kerkgebouwen is in deze periode divers en sterk gebonden aan de kerkgroepering. De katholieken bouwen vooral in een neogotische stijl, de gereformeerden in een eclectische bouwstijl. Van de interieurs uit deze periode is weinig bewaard. De Maria Maior aan de Voorstraat heeft nog een grotendeels Empire interieur. Alle gebouwen uit deze periode worden binnen de stad gebouwd.

De bloeiperiode met veel ontwerpkracht

Periode 4: 1885-1940

Nog bestaande gebedshuizen

Sint Jacobskapel
1901

Wilhelminakerk
1899

Remonstrantse kerk
1901

Christelijke
Gereformeerde Kerk
1921

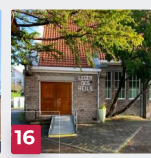
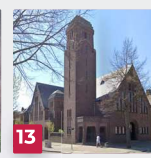

Sint Antonius van
Paduakerk 1921

Cultuurhistorie Fenomenen

Katholieke emancipatie
(na scheiding kerk en staat)

Nieuwe Gereformeerde stadskerk

Stedenbouw Bakens

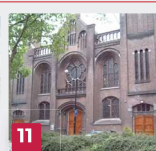
Architectuur Stijlperiodes

Neogotiek

Eclecticisme

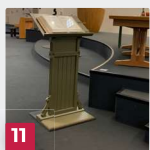

Rationalisme

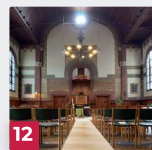
Interieur Gave ensembles en bijzondere elementen

banken op galerij
(1922)

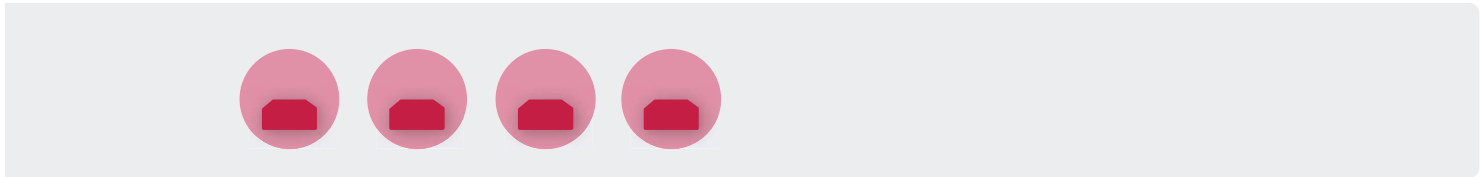
lessenaar (1898)

kerkruimte in art-nouveaustijl:
preekstoel, muurschildering, orgelgalerij, houten lambriseringen,
koperen wandlampen en twee kroonluchters (begin 1900)

					
15	16	17	19	20	27
Kruiskerk 1936	Leger des Heils 1937	Nieuw- Apostolische Kerk 1939	Julianakerk 1928	Johanneskerk 1928	Lydiakerk 1886

				
12	15	17	20	27
Nieuw genootschap in moderne kerk			Kerk in de uitbreidingswijk	Dorpskerk

				
16	20	27	17	19
Traditionalisme			Nieuwe Zakelijkheid	Expressionisme

	
13	14
kerkruimte met samenhangend ensemble: dakconstructie met houten spanten, galerijen, banken, glas-in-loodramen (1920)	kerkruimte in schoonmetselwerk van muren, kolommen en ribgewelf, gedecoreerd met gekleurde banden en banken Rechter zijaltaar, toegewijd aan Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand (1925) (altaar van latere datum, rond 1920)

Periode 4: 1885-1940

De bloeiperiode met veel ontwerpkracht

Het eind van de 19e en begin van de 20e eeuw is een periode van grote bloei in de kerkarchitectuur van Dordrecht. Ontwikkelingen uit de 19e eeuw, zoals de katholieke emancipatie en de komst van gereformeerde kerken, komen tot volle bloei. De kerken die gebouwd worden, zijn vaak expressieve gebouwen met veel ontwerpkracht en worden voor het eerst buiten de binnenstad gebouwd. De Wilhelminakerk is een representatief voorbeeld van zo'n uitgesproken kerkarchitectuur.

De katholieke emancipatie komt tot volle wasdom met de bouw van de Heilige Antonius van Paduakerk in 1921 aan de Burgemeester de Raadsingel. De Christelijke Gereformeerden bouwden in datzelfde jaar hun kerk aan de Singel (het jongste rijksmonument van Dordrecht) en de Gereformeerden de Julianakerk aan de Mauritsweg (sinds 1977 in gebruik bij de Gereformeerde Gemeenten).

Voor het eerst bouwen nieuwe kerkgenootschappen een eigen kerk. Het gaat om voor die tijd moderne kerkgebouwen die zich kenmerken door een strakke, rationele vormgeving. Voorbeelden zijn de Nieuw-Apostolische kerk (Dubbeldamseweg Noord), de Remonstrantse kerk (Cornelis de Wittstraat) en de Kruiskerk (Vrieseweg) die is gebouwd door de Vrije Evangelische Gemeente (nu Baptistengemeente).

De Johanneskerk (Bosboom Toussaintstraat) is met zijn eenvoud een uitzondering in deze periode. De andere kerkgebouwen laten veel ontwerpkracht en samenhang zien tussen exterieur en interieur. Veel kerkruimten bestaan uit een samenhangend ensemble waarbij ook de inventaris, zoals banken, preekstoelen en kroonluchters, is ontworpen door de architect. Noemenswaardig zijn het art-nouveau-interieur van de Remonstrantse kerk, de kerkruimten van de Christelijke Gereformeerde kerk en de Heilige Antonius van Paduakerk.

Bron: Beeldbank Regionaal Archief Dordrecht

De periode van nieuw elan met de kerk als paradepaardje in de nieuwe woonwijken

Periode 5: 1940-1965

Nog bestaande gebedshuizen

21

Pauluskerk
1954

24

Noorderkerk
1949

25

Petruskapel
1958

28

Stephanuskerk
1961

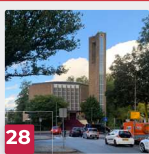
29

Opstandingskerk
1962

Cultuurhistorie Fenomenen

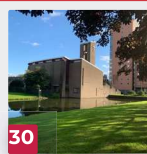
21

28

29

30

31

Wederopbouwkerk in de wijk

Stedenbouw Bakens

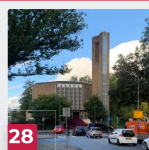
Architectuur Stijlperiodes

21

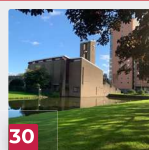
25

28

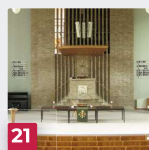
29

30

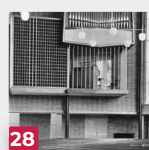
Modernisme - Functionalisme

Interieur Gave ensembles en bijzondere elementen

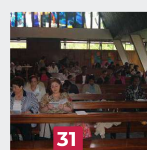
21

kerkruimte is gesamtkunstwerk:
preekstoel, aandachtswand en
banken (1954)

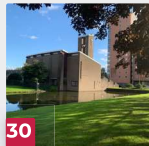
28

houten banken en
orgelbalkon (1961)

31

kerkruimte is gesamtkunstwerk met steil
tentdak, stalen constructie, banken en
glas-in-loodvensters (1965)

30
Andreaskerk
1963

31
Verrezen Christus-
kerk 1965

37
De Wijnstok
1965

25
Noodkerk

24
Vervangingskerk

37

31

37

24

Traditionalisme

Periode 5: 1940-1965

De periode van nieuw elan met de kerk als paradepaardje in de nieuwe woonwijken

De wederopbouwperiode is voor de kerkenbouw in Dordrecht een periode van nieuw elan. De kerkgebouwen krijgen vaak een stedenbouwkundige sleutelrol in de nieuwe woonwijken - in het centrum van de wijk of in een groene voorzieningenstrook. De Pauluskerk in Nieuw Krispijn (Nassauweg) en de Andreaskerk in Wielwijk (Jacob van Heemskerckstraat) liggen in groenstroken. In Crabbehof hebben de drie kerken een prominente plek in het centrum van de wijk: de Stephanuskerk (Talmaweg), de Opstandingskerk (Groen van Prinstererweg) en de Verrezen Christuskerk (Nolensweg). Ze staan elk in één van de monumentale assen rond het winkelcentrum van de wijk.

De genoemde kerken zijn in architectonisch opzicht een verbijzondering ten opzichte van de omliggende woningen. Ze zijn op een vernieuwende manier vormgegeven. Het traditionele beeld van een kerkgebouw is met strakke volumes vormgegeven, waarbij de verschillende functies (kerkzaal, toren en nevenruimte) te herkennen zijn. De torens vormen letterlijke geloofstekenen in de stad. Alleen de inmiddels herbestemde Opstandingskerk heeft geen toren.

In deze periode zijn acht kerken gebouwd. Naast de al genoemde kerken zijn dat de Noorderkerk (Noordendijk), de Wijnstok (Dubbelsteynlaan West) en Petruskapel (Plein 1940-1945). Noemenswaardig is de Petruskapel, ooit gebouwd als noodkapel, maar nooit vervangen. De Wijnstok en de Noorderkerk

Kaader

zijn vervangingskerken: kerken die een oudere (meestal kleinere) voorganger vervangen. De Wijnstok vervangt zelfs de eeuwenoude dorpskerk van het toenmalige dorp Dubbeldam.

De interieurs hebben een grote, centrale preekstoel en banken. De sacraliteit is vormgegeven met aandacht voor materialen en lichtinval. Een fraai voorbeeld is de Verrezen Christuskerk, met een boeiende binnenruimte onder een tentdak. Deze kerkruimte is nog vrij oorspronkelijk doordat de banken, het glas-in-lood en de houten betimmering nog aanwezig zijn.

Noemenswaardig is ook het samenhangende interieur van de Pauluskerk. Een aantal kerkinterieurs uit deze periode is inmiddels wel aangepast aan nieuwe wensen en niet meer geheel origineel, zoals de Wijnstok.

De periode van herbronning, de kerk van 'doe maar gewoon'

Periode 6: 1965-2000

Nog bestaande gebedshuizen

22

Nathanaëlkerk
1980

26

Eljakim
1971

32

Doopsgezinde kerk
1967

34

Geref. Gemeente
in Nederland 1971

35

Ontmoetingskerk
1979

Cultuurhistorie Fenomenen

22

26

32

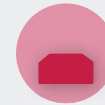
34

35

Kerk als 'Huis van God'

Stedenbouw Bakens

Architectuur Stijlperiodes

22

26

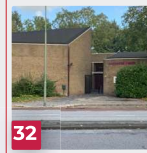

34

35

Modernisme - Functionalisme

32

Organische architectuur

Interieur Gave ensembles en bijzondere elementen

22

traditioneel interieur met
preekstoel, banken en orgel

34

traditioneel interieur met
preekstoel, banken en orgel

38

samenhangend interieur
met kleurpalet (1996)

38
Kandelaarkerk
1996

38
Moderne, zelfbewuste kerk

38
Postmodernisme

Periode 6: 1965-2000

De periode van kerkenbouw en ontkerkelijking

De jaren '70 betekenen een omslag in de kerkenbouw. Er is behoefte aan een kerk die dicht bij de mensen staat. De kerk als 'Huis van God'. Dit fenomeen is kerkelijk breed terug te vinden en vertaalt zich in zowel de stedenbouwkundige situering en de architectuur als in het interieur. Deze periode levert Dordrecht kerkgebouwen op, die typerend zijn voor hoe toen het 'kerken' beleefd werd. Aanvankelijk krijgen kerken in stedenbouwkundig opzicht een prominente plek in de wijk, later verschuift dit en spelen kerken een ondergeschikte rol in de wijkopzet.

Voorbeelden van onopvallende en teruggetrokken kerkgebouwen zijn de twee kerken voor de reformatorische gezindten: de Nathanaëlkerk aan de Markettenweg en de Gereformeerde Gemeente in Nederland aan de Neptunuslaan, beide naar ontwerp van architect Oskam van het bureau Oskam en Geenen. Oskam was zelf ouderling in de Nathanaëlkerk. Ook Eljakim aan de Jan Ligthartlaan past in dit rijtje, al is het hier juist een toren die het kerkgebouw karakter geeft.

Een heel letterlijk voorbeeld van de 'huiselijke' kerkbouwtrend is de Ontmoetingskerk (Slangenburg), vormgegeven als een rijtje huizen met puntdaken. De letterlijke uitvoering van de trend maakt het gebouw in landelijk perspectief interessant. Overigens is de alledaagse vormgeving ook het resultaat van stedenbouwkundige regels, die voorschreven dat de kerk zich niet mocht onderscheiden ten opzichte van de omgeving.

Een diverse periode met de terugkeer van de zichtbare kerk en de komst van moskeeën

Periode 7: Na 2000

Nog bestaande gebedshuizen

18

Arrahmaan
moskee 2010

23

Apostolisch
Genootschap 2004

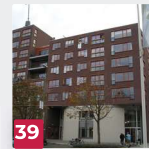
33

Al Fath moskee
2017

36

De Open Hof
2006

39

De Bron
2005

Cultuurhistorie Fenomenen

18

Moskee

33

23

Moderne,
zelfbewuste kerk

36

Multifunctioneel
gebouw

39

Ondergeschikte kerk

Stedenbouw Bakens

Architectuur Stijlperiodes

18

Postmodernisme

33

Islamitische
architectuur

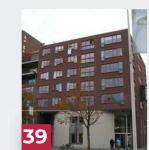
23

Neotraditionalisme
(= voortzetting
traditionalisme)

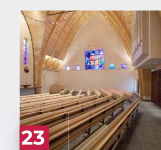
36

Neomodernisme-functionalisme
(=voortzetting modernisme)

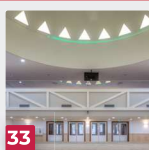
39

Interieur Gave ensembles en bijzondere elementen

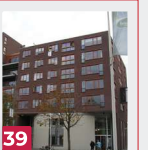
23

samenhangende kerkrumte
met banken en glas-in-
loodvensters (2004)

33

samenhangende,
moderne gebedsruimte
(2017)

39

De uitvoeringskwaliteit van de genoemde kerken is kenmerkend voor de toenmalige bouwpraktijk met nieuwe materialen zoals Trespa.

De Doopsgezinde kerk aan de Hugo van Gijnweg valt op door ontwerpqualität met een omsloten ruimtevorm. De kerk is een vroeg werk van Ton Alberts (later bekend van het bureau Alberts en Van Huut) en heeft een organische vormgeving.

De interieurs van de kerken uit deze periode zijn bewust sober gehouden. Veelal zijn de ruimtes flexibel ingericht met stoelen, zoals de Ontmoetingskerk en de Doopsgezinde kerk. Gevolg is dat deze interieurs vaak alweer zijn aangepast. Alleen de twee reformatorische kerkinterieurs zijn nog vrijwel origineel.

De kerkruimte van de Doopsgezinde kerk valt op door de bijzondere indirecte lichtinval.

In de jaren '90 volgt een kentering met kerken die weer wat meer opvallen door hun postmoderne architectuur. Zo is de Kandelaarkerk (Van Eesterenplein) een typische jaren '90 kerk met een postmoderne architectuur door de sculpturale vorm en het uitgesproken kleurpalet.

Periode 7: Na 2000

Een diverse periode van nieuwe kerken en moskeeën

In de twee afgelopen decennia zijn er ondanks ontkerkelijking nog gebedshuizen gebouwd. Dat is een bescheiden groei, tegen de landelijke trend van ontkerkelijking in. Voor het eerst in de geschiedenis van Dordrecht worden er moskeeën gebouwd zoals de Arrahmaan moskee aan het Kasperspad. Dit is een bijzonder kleurrijk gebouw met een opvallende, geperforeerde staalconstructie. Het pand ligt verborgen in een bouwblok. De Al Fath moskee (Van der Steenhovenplein) is de tweede moskee, maar de eerste die zich nadrukkelijk manifesteert als moskee. Het gebouw is een moderne vertaling van het traditionele islamitische beeld met koepel en minaret. Fraai is dat het exterieur en interieur een samenhangend geheel vormen.

De kerkgebouwen uit deze periode zijn heel verschillend. De Open Hof (Herschelstraat) is een multifunctioneel gebouw dat op een buurtcentrum lijkt. De Bron (Dudok-erf) is een voorbeeld van een kerk die meer aansluiting zoekt bij de samenleving en daar letterlijk ondergeschikt aan wil zijn. Dit is zichtbaar doordat deze kerk aan de straatzijde onder een appartementencomplex ligt.

De kerk van het Apostolisch Genootschap (Van Baerlestraat) is ten slotte weer een voorbeeld van een zorgvuldig, traditioneel vormgegeven geloofsteken in een modern jasje. Zo kent deze periode een divers palet aan gebouwen.

Paragraaf 1.4

Verdwenen gebedshuizen

Het Dordtse landschap van gebedshuizen is dynamisch. Al ruim duizend jaar worden in en rond Dordrecht kerken gebouwd en ook weer afgebroken.

"Materieel erfgoed is nooit voor de eeuwigheid", schrijft Fred van Lieburg treffend in zijn boek *Heilige plaatsen in een Hollandse stad*. Hij bedoelt daarmee dat religieuze gebouwen vroeg of laat een keer worden gesloten of afgebroken. Van Lieburg, hoogleraar religiegeschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam, heeft alle religieuze gebouwen in kaart gebracht die in de afgelopen eeuwen in Dordrecht zijn gebouwd. Zijn boek is de basis voor de kaart met verdwenen religieuze bouwwerken.

In Dordrecht zijn vier hoofdredenen te onderscheiden waarom religieuze gebouwen zijn verdwenen. Daarmee doen we geen recht aan elk individueel gebouw met zijn eigen verhaal, maar schetsen we de grote lijn. De nummers in het verhaal verwijzen naar die op de kaart en in de lijst op pagina 42 tot en met 47.

1. Verwoesting door Sint-Elisabethsvloed

De Sint-Elisabethsvloed van 1421 brengt een grote verandering teweeg in het landschap. Door de vloed wordt Dordrecht een eiland in een zoetwater binnensee en staat het omliggende land van de Grote of Zuid-Hollandse Waard

onder water. Veel dorpen en hun kerken in het Dordtse achterland worden door de vloed verwoest. In totaal gaat het, binnen de huidige gemeentegrenzen van Dordrecht, om zeker zeven kerken en een klooster. Dit zijn de kerken van Wolbrandskerke (1), Tieselenskerke (5), Erkentrudekerke (7), Dubbelmonde (3), Wieldrecht (10), Oversliedrecht (2) en Houweningen (4). In Dubbeldam stond ook een klooster (6). Het waren vooral Romaanse kerkjes die in de 11e of 12e eeuw in hout en later in steen werden gebouwd. Van de meeste dorpen en kerken is, op een enkele opgraving na, niets teruggevonden.

2. Herbestemming na de Reformatie

Door de Reformatie in 1572 raken katholieke kerken, kapellen en kloosters in Dordrecht buiten gebruik. Enkele krijgen opnieuw een religieuze functie. Zo worden de Grote Kerk, de Nieuwkerk en de Augustijnenkerk in gebruik genomen als protestantse kerk en wordt de Wijnkoperskapel (17) een Engelse kerk. De meeste religieuze gebouwen krijgen echter een niet-religieuze herbestemming, bijvoorbeeld als kruitmagazijn (9), oude vrouwenhuis (10), weeshuis (11), bibliotheek (11) en zelfs paardenstal (34). Alleen de Adriaanskerk (19) wordt direct gesloopt. Veel middeleeuwse kapellen, kerken en kloosters zijn ondanks hun herbestemming later alsnog gesloopt, zoals het Mariënbornklooster (11) in de 19e eeuw.

3. Vervanging van te kleine kerken

In de 19e eeuw ontstaat een nieuwe tendens in het kerkenlandschap. Kerken worden afgebroken om te worden vervangen door een groter exemplaar. Dit worden ook wel vervangingskerken genoemd. Dit fenomeen bekijft in Dordrecht. Zelfs in 2004 wordt nog een kerkgebouw vervangen. Grotere kerken zijn nodig om de groeiende bevolking te kunnen herbergen. De katholieken vervangen in de 19e eeuw hun voormalige schuilkerken (uit de 17e en 18e eeuw). Zo worden de Maria Maior (39) en de Roomse kerk aan de Kuipershaven (41) vervangen door een nieuw gebouw. Dit is te danken aan financiële ondersteuning van de landelijke overheid. Tussen 1824 en 1875 is er namelijk een regeling waarbij

de overheid subsidie en bouwkundig toezicht verleent aan de bouw van nieuwe kerken. Doel is om bestaande en nieuwe kerkgebouwen eerlijker te verdelen onder de verschillende gezindten. Kerken die dankzij deze subsidie worden gebouwd, worden -niet geheel correct- Waterstaatskerken genoemd (naar het verantwoordelijke Ministerie voor Eredienst). In 1921 wordt ook de katholieke kerk Maria Onbevlekt Ontvangen (48) vervangen door de Heilige Antonius van Paduakerk.

De nieuw ontstane Gereformeerde Kerk (start vanaf 1843) begint klein. Tijdelijke kerken worden eind 19e en begin 20e eeuw vervangen door grotere gebouwen. Zo maakt in 1866 de tijdelijke houten kerk aan het Kromhout (42) plaats voor

een nieuwe stenen kerk. De Westerkerk uit 1888 wordt in 1928 gesloopt, na de opening van de Julianakerk.

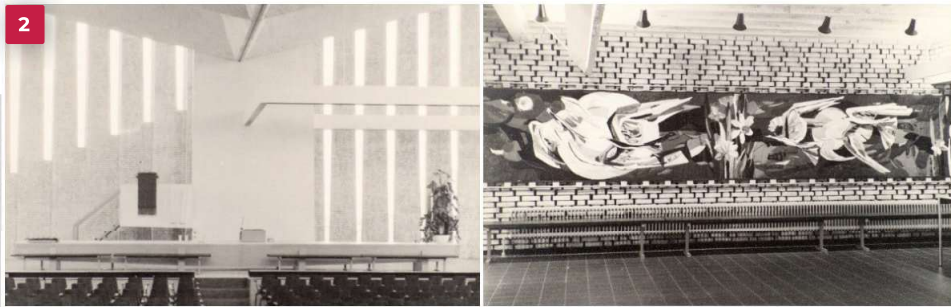
Ook andere gezindten vervangen hun kerken. De doopsgezinden doen dat zelfs twee keer. Ze kiezen daarbij telkens voor een andere locatie in de stad. De Vermaning uit 1624 aan de Lange Breestraat (35) wordt eind 19e eeuw vervangen door een gebouw aan de Lenghenstraat (52). Dit gebouw in de binnenstad wordt in 1968 alweer gesloopt, nadat de doopsgezinde kerk in een naoorlogse uitbreidingswijk gereedkwam.

De Vrije Evangelische Gemeente vervangt in 1936 een kerkgebouw uit 1886 (49) door de Kruiskerk op dezelfde plek. Ook het Apostolisch Genootschap

vervangt zijn kerkgebouw (55) in 2004 op dezelfde plek door een nieuw gebouw.

4. Afstoting door ontkerkelijking

Vergaande ontkerkelijking is de vierde tendens die zorgt voor het verdwijnen van gebedshuizen. In Dordrecht zijn daarvan de gevolgen te zien. Zowel de Rooms-Katholieke Kerk als de Protestantse Kerk in Nederland hebben in Dordrecht kerkgebouwen moeten afstoten. Dit heeft geleid tot de sloop van de katholieke Onze-Lieve-Vrouwekerk aan de Brouwersdijk in 2004 (54) en de protestantse Maranathakerk (57) en Morgensterkerk (58) in 2020.

Urgentie

Drie kerken op de kaart zijn nog maar onlangs gesloopt. Het gaat om drie kerkgebouwen uit de wederopbouwperiode. Ze waren architectonisch van belang vanwege hun vernieuwende architectuur en uitgesproken uiterlijk. Het gaat om:

1. **de katholieke Onze-Lieve-Vrouwekerk aan de Brouwersdijk (bouw 1951, sloop 2004)**
2. **de gereformeerde Maranathakerk aan de Gravensingel (bouw 1966, sloop 2020)**
3. **de hervormde Morgensterkerk aan de Neptunuslaan (bouw 1971, sloop 2020)**

Met name de Maranathakerk viel op vanwege de experimentele architectuur. Dit was een strak vormgegeven 'dooskerk' en een archetype voor Wederopbouw- en Post '65 kerken.

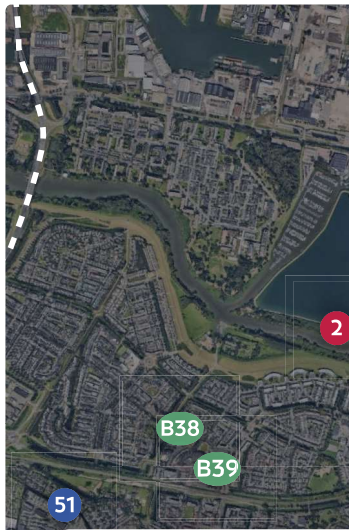
Deze drie gevallen schetsen iets van de urgentie om brede(re) en zorgvuldige afwegingen te maken voordat sloop van een gebedshuis nog tot de enige mogelijkheid behoort.

In ieder geval vragen de gebedshuizen zonder monumentale status, maar met een bijzondere architectuur of cultuurhistorische of andere waarde in de toekomst aandacht.

Verdwenen gebedshuizen

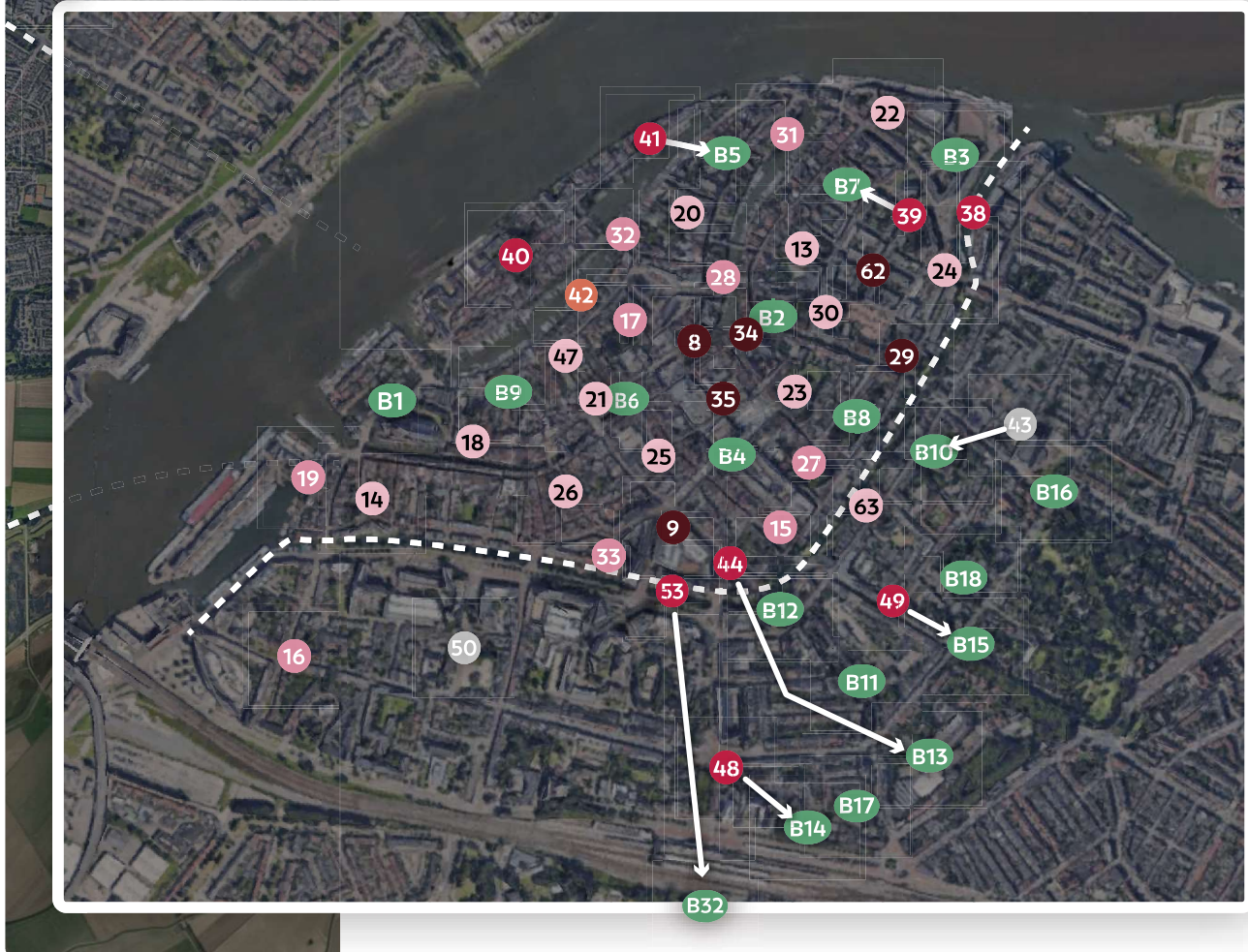
Legenda

Verdwenen gebedshuizen

- ⦿ Klooster
- ⦿ Kerk
- ⦿ Kapel
- ⦿ Kapel onderdeel van
- ⦿ Synagoge
- ⦿ Evangelisatiegebouw
- ⦿ Noodkerk

Bestaande gebedshuizen

- ⦿ Bestaande gebouwen

Nr.	Verdwenen religieuze gebouwen	Adres
1	Wolbrandskerke	Amnesty Internationalweg
2	Oversliedrecht	Baanhoekweg
3	Dubbelmonde	
4	Houweningen	opgraving
5	Tieselenskerke	Laan van Europa
6	Klein Heisterbach	Dubbeldam
7	Erkentruidekerke	Dubbelsteynlaan-West
8	Franciscanen- of Minderbroedersklooster & kerk	tussen de Voorstraat, de Sarisgang en de Vriesestraat
9	Bagijnhof & kapel	Bagijnhof (Kapel op huidig terrein C&A/HEMA)
10	Wieldrecht	
11	Mariënbomklooster & kapel/kerk - synagoge I	Weeshuisplein ingang Mariënbomstraat
12	Heilige Geest- en Pesthuis ter Groter Kerk & kapel	Vriesestraat bij Vest
13	Heilig-Kruisgasthuis & kapel	Voorstraat (tegenover Nieuwbrug) 172-174
14	Leprozenhuis & kapel	Prinsenstraat
15	Sint Aubertuskapel - Onze-Lieve-Vrouwekapel (De Ster)	Kromme Elleboog/Nieuwe Lampetsteeg (Statenplaats)
16	Onze-Lieve-Vrouwekapel (De Dorrenboom)	Hoge Bakstraat
17	Wijnkoperskapel - Waalse Kerk I-Engelse Kerk II	Wijnstraat 158-160 (huidige Boterbeurs)
18	Sint Jacobsgasthuis & kapel	Grotekerksbuurt en Sint Jacobsplein
19	Sint Adriaanskapel - Sint Adriaanskerk	Prinsenstraat
20	Schipperskapel & gasthuis	Wijnstraat
21	Sint Jansgasthuis & kapel	Voorstraat
22	Onze-Lieve-Vrouwe- of Kleinschipperskapel	Riedijk
23	Sint Petrus en Paulusgasthuis & kapel	Nieuwstraat t.o. Hofstraat
24	Onze-Lieve-Vrouwekapel van de mazelaars	Zakkendragersstraat
25	Sint Nicolaasgasthuis & kapel	Kolfstraat
26	Onze-Lieve-Vrouwekapel van het Spuigasthuis	Grote Spuistraat
27	Onze-Lieve-Vrouwe- of Ploegkapel	Vriesestraat
28	Sint Martijnskapel	Wijnstraat
29	Sint Agnesklooster & kerk	Museumstraat
30	Heilige Geest- en Pesthuis ter Nieuwerkerk & kapel	Hoek Vest/Heer Heymansuysstraat
31	Sint Elisabethkapel	Wijnstraat

Oorspr. Denominatie	Type	Bouwjaar	Bouwperiode	Jaar verdwijnen	Reden
RK	kerk	1028	1000-1200	1421	Sint Elisabethsvloed
RK	kerk	1064	1000-1200	1421	Sint Elisabethsvloed
RK	kerk	1105	1000-1200	1421	Sint Elisabethsvloed
RK	kerk	1105	1000-1200	1421	Sint Elisabethsvloed
RK	kerk	1122	1000-1200	1421	Sint Elisabethsvloed
RK	klooster	1203	1200-1400	1572	Reformatie - herbestemming
RK	kerk	1240	1200-1400	1421	Sint Elisabethsvloed
RK	klooster	1245	1200-1400	1572	Reformatie - herbestemming
RK	klooster	1265	1200-1400	1572	Reformatie - herbestemming
RK	kerk	1276	1200-1400	1421	Sint Elisabethsvloed
RK	klooster	ca.1300	1200-1400	1572	Reformatie - herbestemming
RK	kapel als onderdeel van	ca.1300	1200-1400	1572	Reformatie - herbestemming
RK	kapel als onderdeel van	1306	1200-1400	1572	Reformatie - herbestemming
RK	kapel als onderdeel van	1309	1200-1400	1572	Reformatie - herbestemming
RK	kapel	1313	1200-1400	1572	Reformatie - herbestemming
RK	kapel	1317	1200-1400	1572	Reformatie - herbestemming
RK	kapel	1325	1200-1400	1893	Reformatie - herbestemming
RK	kapel als onderdeel van	1348	1200-1400	1572	Reformatie - herbestemming
RK	kapel	1357	1200-1400	1572	Reformatie - herbestemming
RK	kapel als onderdeel van	1363	1200-1400	1572	Reformatie - herbestemming
RK	kapel als onderdeel van	1370	1200-1400	1572	Reformatie - herbestemming
RK	kapel als onderdeel van	1372	1200-1400	1572	Reformatie - herbestemming
RK	kapel als onderdeel van	1399	1200-1400	1572	Reformatie - herbestemming
RK	kapel als onderdeel van	1405	1400-1600	1572	Reformatie - herbestemming
RK	kapel als onderdeel van	1406	1400-1600	1572	Reformatie - herbestemming
RK	kapel als onderdeel van	1407	1400-1600	1572	Reformatie - herbestemming
RK	kapel	1410	1400-1600	1572	Reformatie - herbestemming
RK	kapel	1416	1400-1600	1572	Reformatie - herbestemming
RK	klooster	1416	1400-1600	1572	Reformatie - herbestemming
RK	kapel als onderdeel van	1420	1400-1600	1572	Reformatie - herbestemming
RK	kapel	1472	1400-1600	1572	Reformatie - herbestemming

Denominatie

			
Katholiek	PKN	Gereformeerd	Joods
			
Evangelisch en Pinkster	Overig		

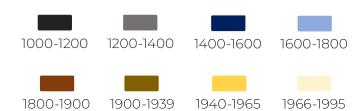
Bouwperiode

			
1000-1200	1200-1400	1400-1600	1600-1800
			
1800-1900	1900-1939	1940-1965	1966-1995

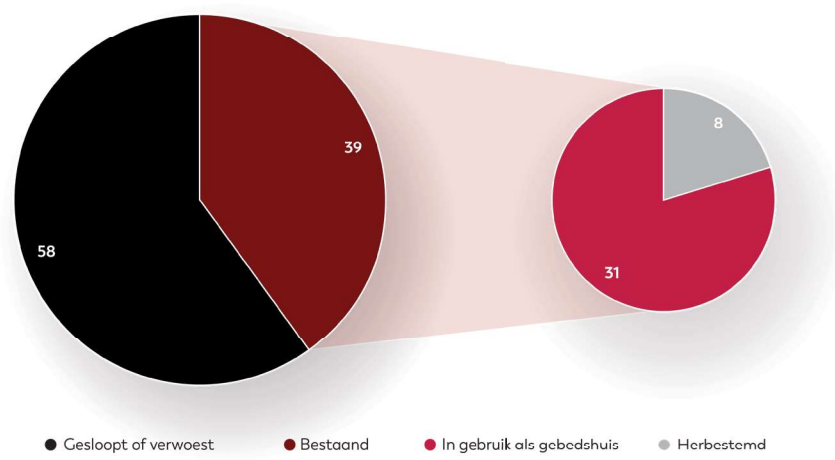
Nr.	Verdwenen religieuze gebouwen	Adres	Oorspr. Denominatie
32	Sint Joostkapel	Einde Gravenstraat	RK
33	Sint Laurenskapel	Hil (thans ongeveer Bethlehemplein 13	RK
34	Clarissenklooster	Nieuwstraat, hoek Augustijnenkamp	RK
35	Klein Bagijnhof & Onze-Lieve-Vrouwekapel	Nieuwstraat	RK
37	Kerk van Dubbeldam	Dubbelsteynlaan West 70	NH
38	Schotse Kerk	Doelstraat/hoek Wijngaardstraat	Internationaal
39	Maria Maior (Het Kruis) - Oud-Katholieke Kerk	Voorstraat 120	RK
40	Maria Minor (de Eikenboom)	Hoge Nieuwstraat	RK
41	Roomse Kerk	Kuipershaven 27-29	RK
42	Synagoge	Varkenmarkt	Joods
43	Christelijke Afscheiden Kerk - Calvin - Kromhoutkerk	Kromhout 149	Gereformeerd/PKN
44	Kerk Gereformeerde Gemeente onder het Kruis	Bagijnhof	Gereformeerd
45	Evangelisatiegebouw De Mijl (Mijlkerkje)	Glazenstraat (De Mijl)	NH
46	Leonarduskapel	Reeweg Oost 118	RK
47	Evangelisatiegebouw Wieldrecht	s - Gravendeelsedijk 110	
48	Kerk Maria Onbevlekt Ontvangen	Van Strijpsingel 26 (t.o. 441-455)	RK
49	De Liefde - Kruiskerk - Vrije Evangelische Gemeente	Vrieseweg 64	Vrije Evangelische Gemeenten
50	Westerkerk	Muys van Holystraat	Gereformeerd/PKN
51	Evangelisatiegebouw 't Visschertje	Vissersdijk 69	Vrije Evangelische Gemeenten
52	Rehoboth	Oudendijk 110	Gereformeerde Evangelisatie
53	Doopsgezinde kerk II	Lenghenstraat	Doopsgezind
54	Noorderkerk	Maasstraat	NH
55	O.L. Vrouwe kerk	Brouwersdijk 115	RK
56	Apostolisch Genootschap	van Baerlestraat 130	Apostolisch Genootschap
57	Rooms-katholieke noodkerk	De Savomin Lohmanweg	RK
58	Maranathakerk	Gravensingel 19	Gereformeerd
59	Morgenster	Neptunuslaan 26	NH
60	Refajakapel	Van der Steenhovenplein 1	Gereformeerd/PKN
61	Evangelisatiegebouw De Boei II	Sportlaan 5	Gereformeerd

Type	Bouwjaar	Bouwperiode	Jaar verdwijnen	Reden
kapel	1472	1400-1600	1572	Refomatie - herbestemming
kapel	1494	1400-1600	1572	Refomatie - herbestemming
klooster	1496	1400-1600	1572	Refomatie - herbestemming
klooster	1540	1400-1600	1572	Refomatie - herbestemming
kerk	1630	1600-1800	1960	vervangen door de Wijnstok
kerk	1635	1600-1800	onbekend	onbekend
kerk	1672	1600-1800	±1840	vervangen door huidige Maria Maior
kerk	1695	1600-1800	±1800	verenigd met Maria Maior
kerk	1737	1600-1800	1826	vervangen door huidige Sint Bonifatiuskerk
synagoge	1755	1600-1800	1965	verkocht en gesloopt
noodkerk	1840	1800-1900	1866	vervangen door huidige Gebouw Calvin
kerk	1860	1800-1900	±1921	vervangen door Singelkerk
evangelisatiegebouw	1876	1800-1900	1972	buiten gebruik geraakt
kapel als onderdeel van	1881	1800-1900	1991	onbekend
evangelisatiegebouw	1883	1800-1900	1940	vervangen door aula
kerk	1884	1800-1900	1974	vervangen door St. Antonius van Paduakerk in 1921
kerk	1886	1800-1900	1936	vervangen
noodkerk	1888	1800-1900	1928	noodkerk
evangelisatiegebouw	1889	1800-1900	1899	brand
evangelisatiegebouw	1895	1800-1900	1913	vervangen
kerk	1898	1800-1900	1968	vervangen
kerk	1924	1900-1939	1949	vervangen
kerk	1951	1940-1965	2004	buiten gebruik geraakt
kerk	1953	1940-1965	2004	vervangen
noodkerk	1957	1940-1965	1965	vervangen door de Verrezen-Christuskerk in 1963
kerk	1966	1966-1995	2011	buiten gebruik geraakt
kerk	1971	1966-1995	2011	buiten gebruik geraakt
kapel als onderdeel van	1971	1966-1995	2010	buiten gebruik geraakt
evangelisatiegebouw	1978	1966-1995	2000	buiten gebruik geraakt

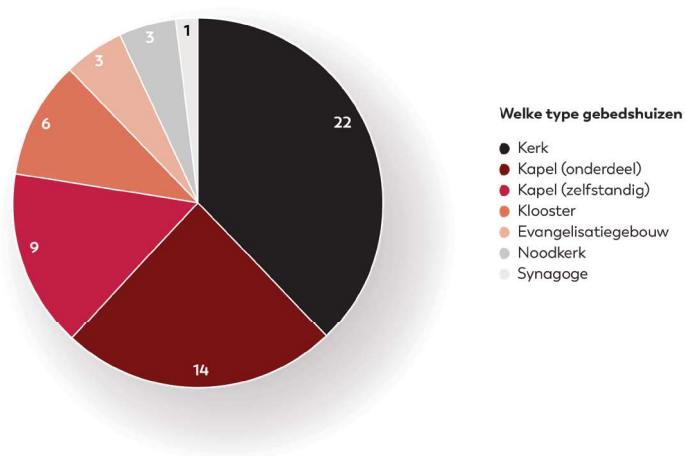
Denominatie

Bouwperiode

Gebedshuizen in Dordrecht

Type gesloopte/verwoeste gebedshuizen

Geloofsgemeenschappen zonder (eigen) gebedshuis*

1	Aksa moskee	21	Iglesia ni Christo
2	Armeense Apostolische Kerk	23	Kruispunt
3	Assemble Evangelique Agapao	24	Mevlana
4	Aya Sofya	25	Nederlands Indonesische Pinkstergemeente
5	Braziliaanse gebedsgroep	26	New Song
6	Bread of Life for the Nations	27	Power of Prayer Ministries
7	Christ Family Chapel International	28	Revival Centres Holland
8	Christelijke Gereformeerde kerk Dordrecht Zuid	29	House of Light Ministries
9	Christengemeente 'Op de Rots'	30	Salem
10	Christengemeente Kom en Zie	31	Selimeyi
11	De Dios es el Poder	32	The Blessing Johan Maasbach Wereldzending
12	Evangelische Broedergemeente	33	Victory House Parish Dordrecht
13	Evangelische Gemeente Jozua	34	Vietnamese Protestantse Kerk Dordrecht
14	Everlasting Salvation Ministries International	35	Vrije Evangelische Gemeente Dordrecht
15	Filipino Catholic Chaplaincy	36	Zevende-dags Adventisten
17	Gereja Bethel Indonesia		
18	Gereja Kristen Indonesia Nederland		
19	Hervormde wijkgemeente Krispijn		
20	Het Keerpunt		

* Het gaat hier om geloofsgemeenschappen die samenkomen in een gebouw dat niet als gebedshuis is gebouwd of in een gebedshuis dat niet hun eigendom is. Dit is de stand van zaken in 2023.

Legenda

Denominatie

- Katholiek
- Gereformeerd
- PKN
- Evangelisch en Pinkster
- Internationaal
- Islamitisch
- overig

Paragraaf 1.5

Dordtse gebedshuizen in cijfers

Grafieken en tabellen maken het overzicht van gebedshuizen meer inzichtelijk. Hoeveel gebedshuizen telt Dordrecht? Wanneer zijn ze gebouwd en voor welke gezindten? Een visueel overzicht volgt in deze paragraaf.

Gebedshuizen in Dordrecht

Van de 130 kerken, kapellen, kloosters, synagogen en moskeeën die ooit zijn gebouwd in Dordrecht zijn er nog 40 over. Daarvan zijn 32 nog in gebruik als gebedshuis en 8 herbestemd. In de loop van de eeuwen zijn veel religieuze gebouwen verwoest, gesloopt of herbestemd. Ruim één derde van de niet meer bestaande gebedshuizen was een kerk en één derde een kapel. De overige groep bevatte een diversiteit aan typen, waaronder ook noodkerken, synagogen en

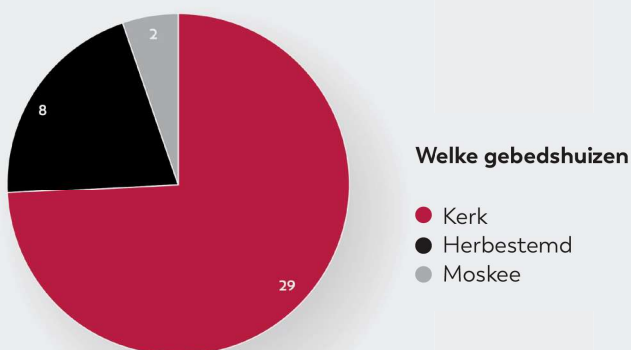
evangelisatiegebouwen. De volgende paragraaf gaat hier nader op in.

Het Dordtse landschap van gebedshuizen anno 2022 is qua type minder divers. Driekwart is namelijk kerk. Een nieuw type is de moskee: dat type komt nog niet voor bij de gesloopte gebedshuizen. Dordrecht heeft geen synagoge meer en heeft geen tempels gehad. Gebouw Patriominum maakt verder geen onderdeel uit van deze paragraaf, omdat dit gebouw op een later moment in het proces aan de lijst is toegevoegd.

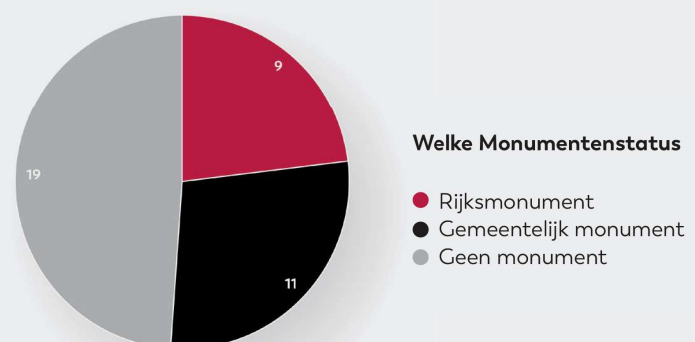
Bouwperiode

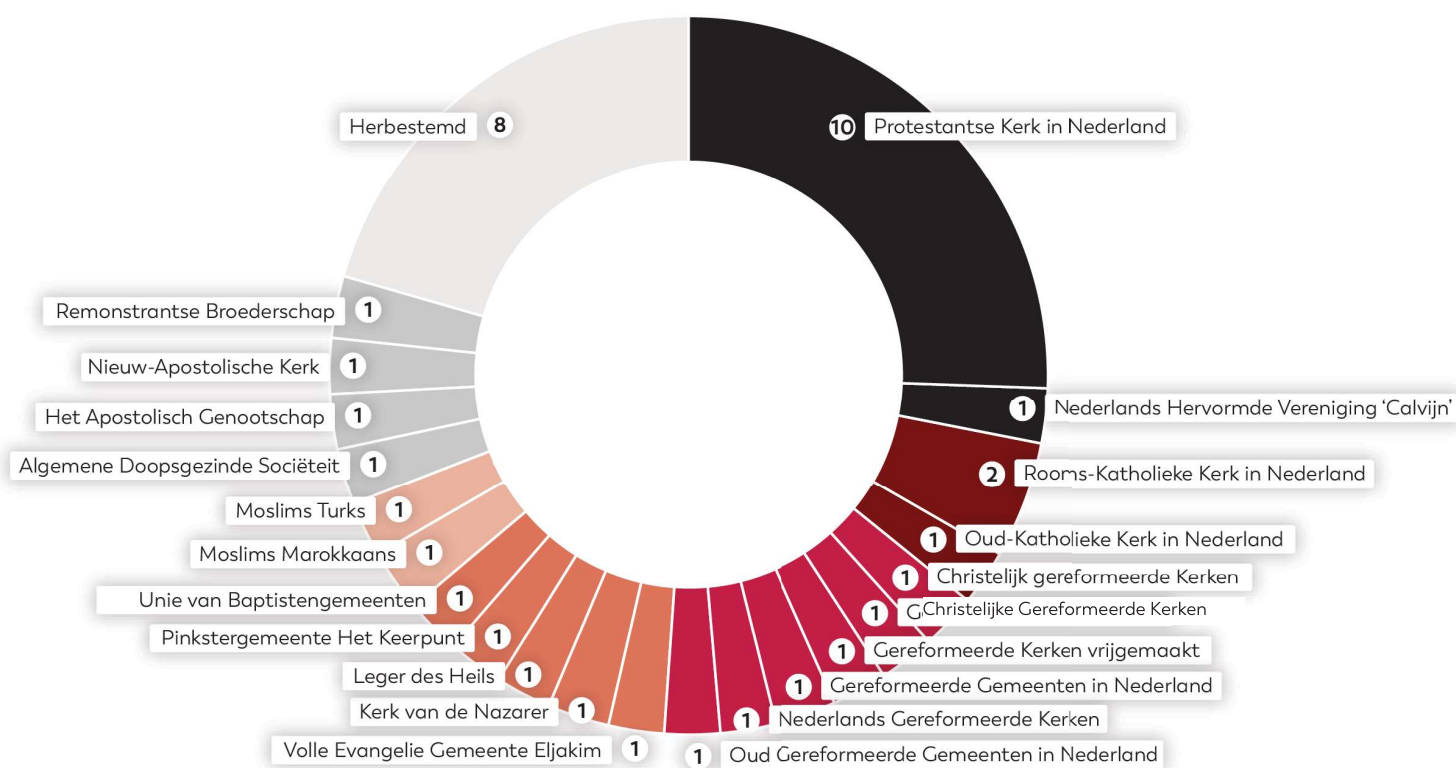
Bij onderverdeling naar bouwperiode van het totaal van de 130 Dordtse gebedshuizen,

Type bestaande gebedshuizen

Monumentenstatus

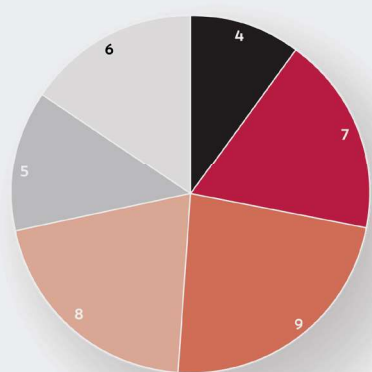

Wat is de denominatie

- Protestantse Kerk in Nederland
- Katholieke kerken
- Gereformeerde kerken
- Evangelische en Pinkstergemeenten
- Islamitisch
- Overig
- Herbestemd

Bouwperiode

Welke bouwperiode

- tot 1600
- 1600-1800
- 1800-1900
- 1900-1939
- 1940-1965
- 1966-1995
- 1995-nu

bestaan en verdwenen, valt een aantal zaken op. Het merendeel uit de vroegste periode, tot 1572, is verdwenen of herbestemd. Dit zijn vooral middeleeuwse kapellen en (onderdelen van) kloosters die na de Reformatie buiten gebruik zijn geraakt. Buiten de stad zijn kerkjes met de Sint-Elisabethsvloed van 1421 verwoest.

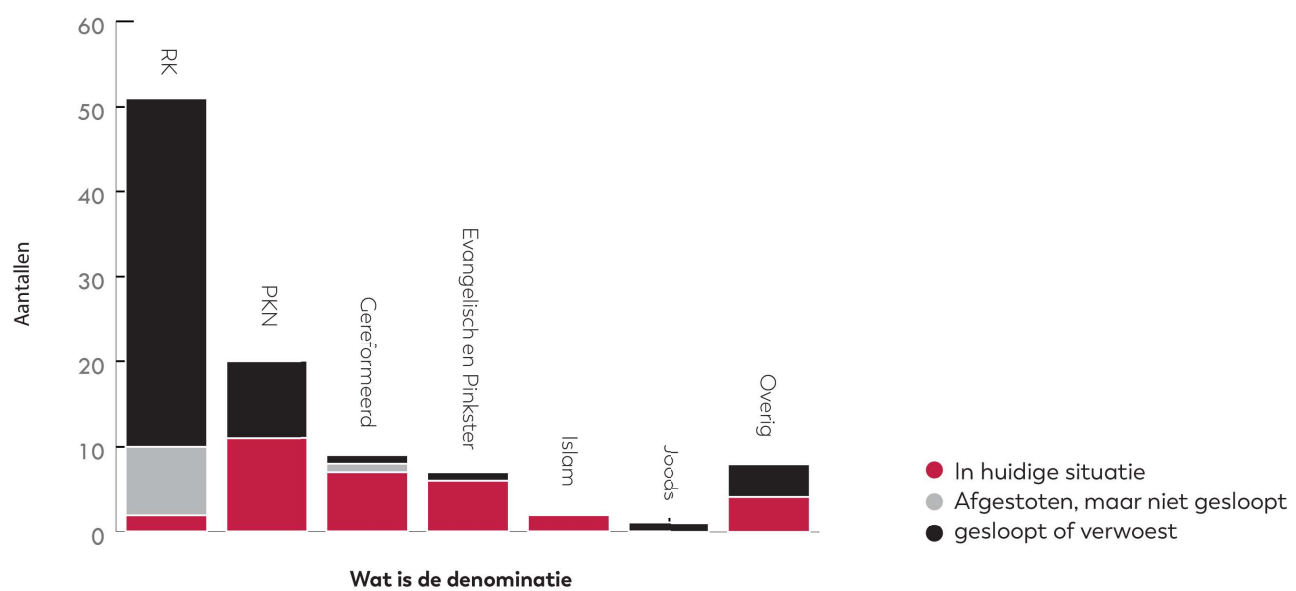
Ook valt op dat er geen gebedshuizen meer zijn uit het tijdvak 1572-1795. Wel hebben twee oudere kerken in deze periode een nieuwe gevel gekregen: de Augustijnenkerk en de Trinitatiskapel. Ook uit het tijdvak 1795-1885 is veel verdwenen. Meer dan de helft van de gebedshuizen uit dit tijdvak is gesloopt. Van het overgebleven deel is vervolgens ook meer dan de helft herbestemd. In de relatief korte periode tussen 1885 en 1940 zijn

in Dordrecht veel gebedshuizen gebouwd. Veel daarvan zijn nu nog in gebruik. Tot slot valt op dat er nog enkele gebedshuizen zijn gebouwd na 2000.

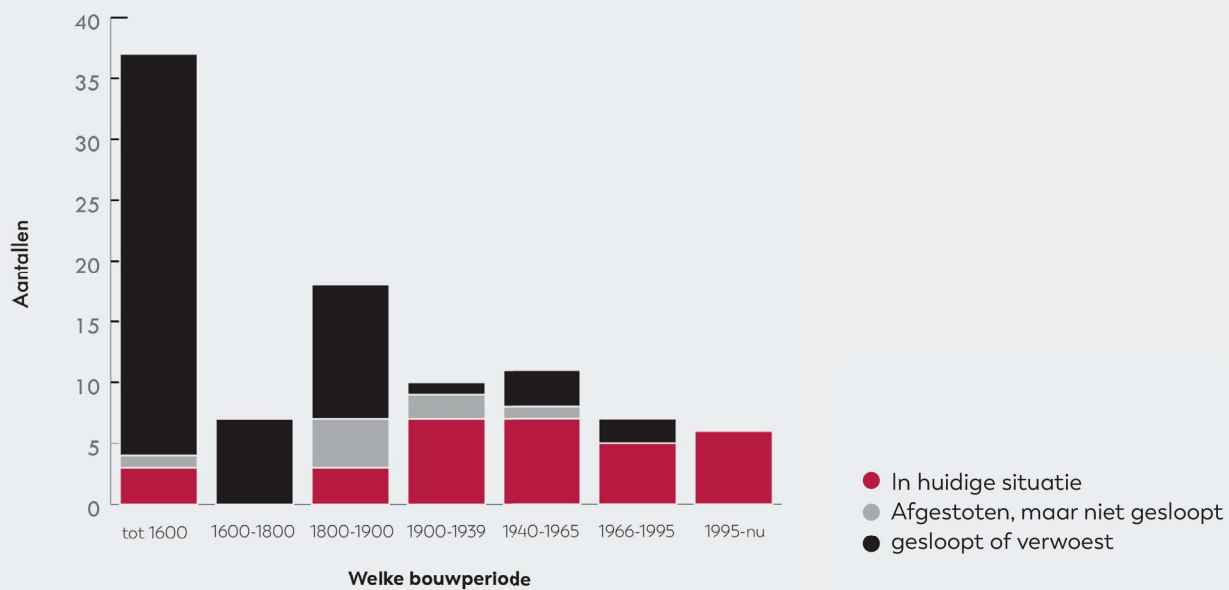
Denominatie

In Dordrecht zijn 22 genootschappen met een eigen gebedshuis. Het religieuze landschap bestaat uit veel eenlingen. Toch is een indeling gemaakt in groepen. Deze indeling onderscheidt zes denominaties: de katholieke kerken, de kerken van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), gereformeerde kerken (o.a. bevindelijk en reformatorisch), evangelische en pinkstergemeenten, islamitische gemeenschappen en een groep overige

Denominatie

Bouwperiode

gemeenschappen. De gehanteerde indeling in denominaties is onder andere gebaseerd op kenmerkende bouwtypen en -eigenschappen. De indeling doet daarmee niet per definitie recht aan de religieuze voorgeschiedenis. Binnen deze groepen zijn echter ook veel verschillende geloofsgemeenschappen actief. Gemeenschappen met meerdere denominaties en meerdere gebouwen in bezit zijn de PKN met negen kerkgebouwen en de Rooms-Katholieke Kerk met twee kerkgebouwen.

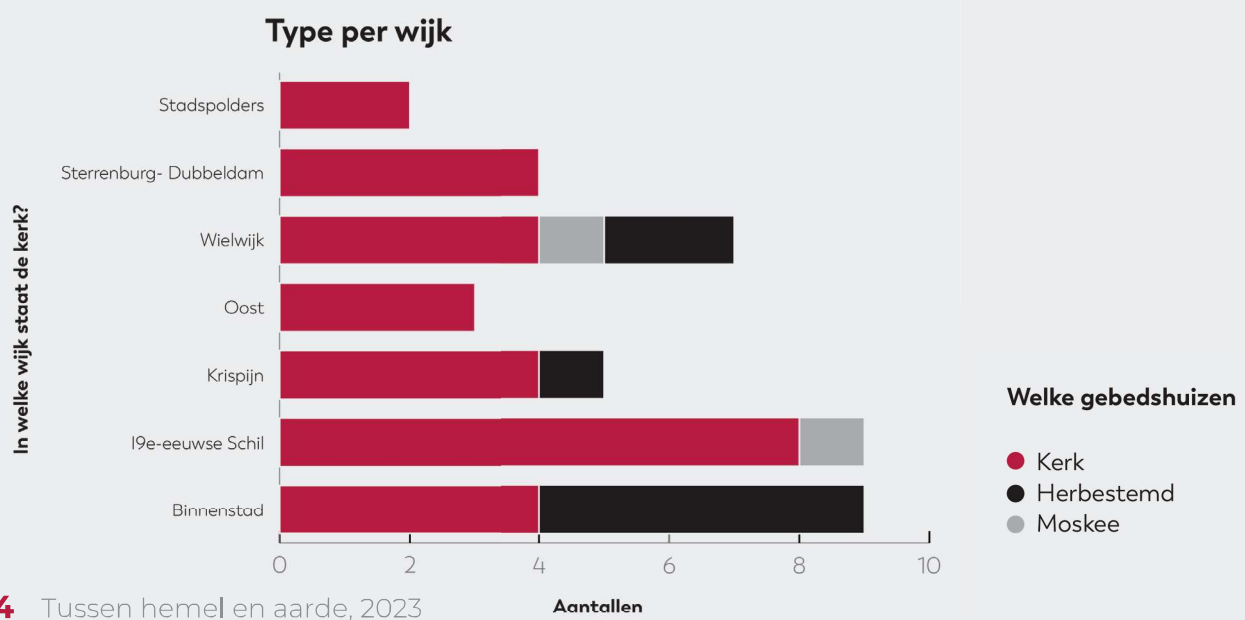
In de grafiek van denominaties (inclusief sloop en verwoesting) vallen de rooms-katholieke kerken en de kerken van de PKN (en haar voorgangers) op. Aan de staaf van de Rooms-Katholieke Kerk is de eeuwenlange aanwezigheid in Dordrecht af te

lezen, met name tot de Reformatie.

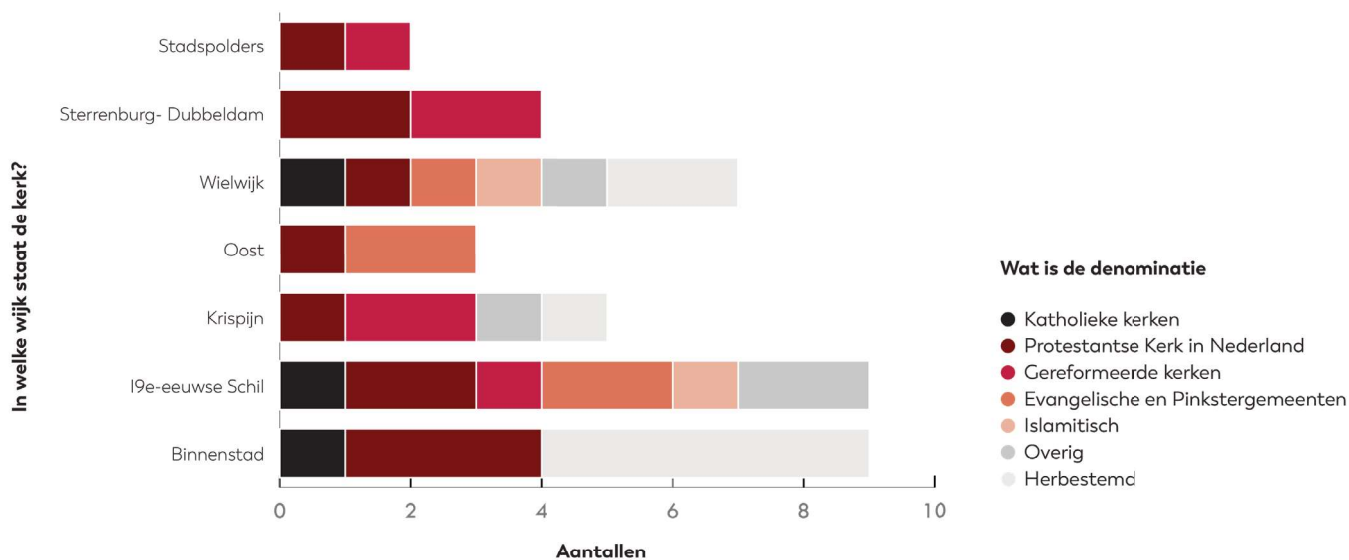
Door de eeuwen heen zijn veel kerken en kapellen gesloopt, verwoest, vervangen en herbestemd. Van de lokale dominantie van de Rooms-Katholieke Kerk in de Middeleeuwen is nu relatief weinig meer over. Iets soortgelijks speelt ook na 1572 bij de PKN en haar voorgangers, al is hier minder gebouwd en gesloopt en is meer gebruik gemaakt van de voormalige katholieke kerken.

Monumenten

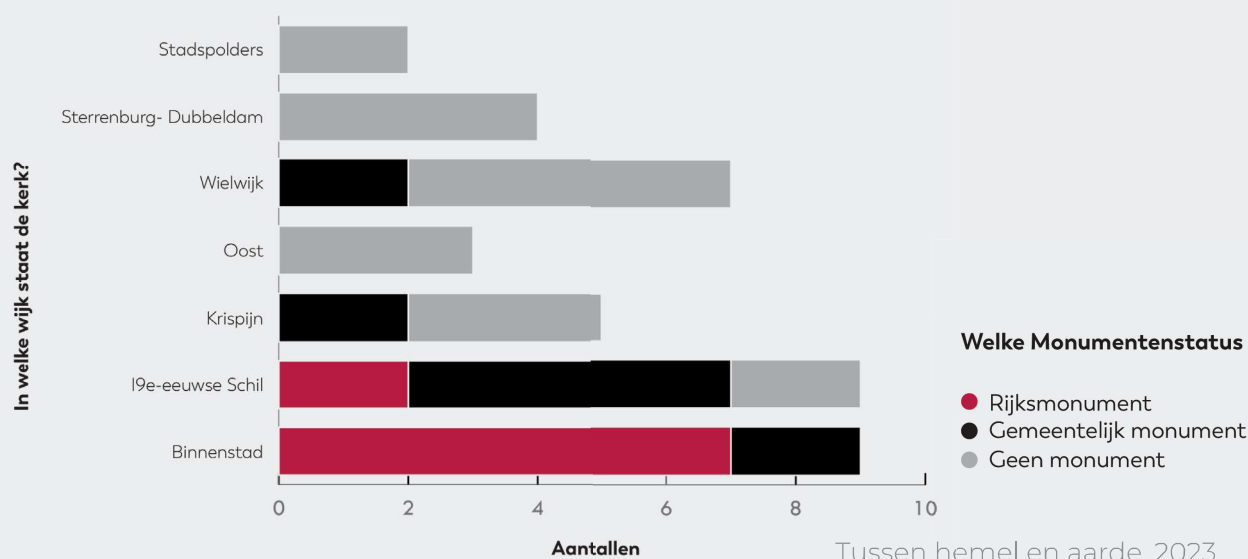
Dordrecht is ook voor kerkgebouwen een echte monumentenstad. De helft van de gebedshuizen is monument: een kwart is rijksmonument en een kwart gemeentelijk monument.

Denominatie in de wijk

Monumentenstatus per wijk

Gebedshuizen per wijk

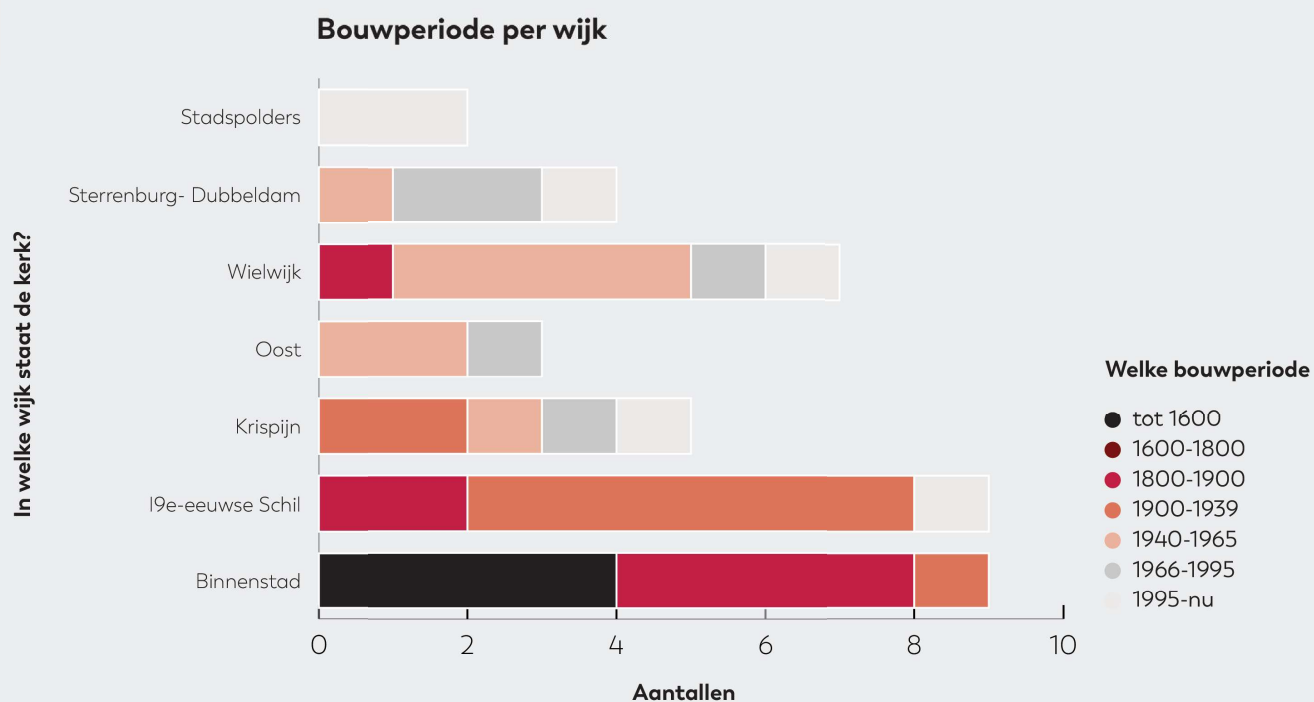
Bij de analyse van kenmerken per bouwperiode, type, denominatie en monumentenstatus springt een aantal zaken in het oog. Bij het 'type' valt op dat in de binnenstad meer dan de helft van de gebedshuizen een nieuwe bestemming heeft gekregen.

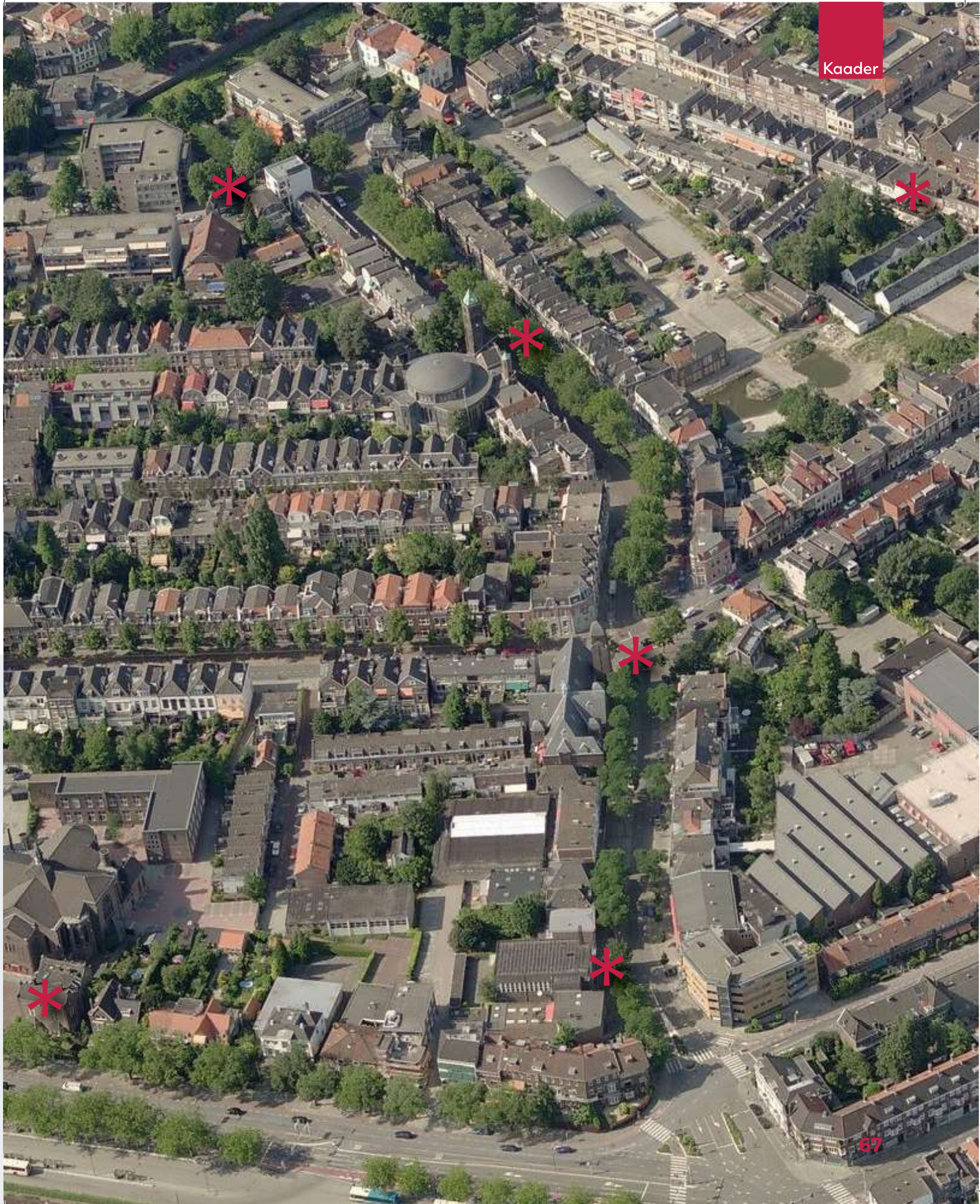
Bij het staafdiagram over de bouwperiode is goed te zien dat de kerken die voor 1885 zijn gebouwd, zich allemaal in de binnenstad of in de eerste uitbreidingsschil bevinden. Een uitzondering is de Lydiakerk in de toenmalige gemeente Dubbeldam (nu Dordtse Kil). Logischerwijs bevinden de kerken uit de periode 1885 tot 1940 zich voornamelijk in de 19e-eeuwse Schil en de wijk Krispijn. In vooroorlogse wijken en vooral in de Wederopbouw wijken (1940-1965) zijn kerken

nadrukkelijk in stedenbouwkundige samenhang ontworpen en gebouwd.

De nieuwste gebedshuizen, van na 2000, liggen juist verspreid over de stad. Kijkend naar de denominaties in de wijk valt vooral op dat zowel de katholieke kerken als de PKN-kerken zich verspreid over de gemeente bevinden. Ze staan dus nadrukkelijk niet alleen in de binnenstad. Vooral de spreiding van de PKN is opvallend: in elke wijk is van dit kerkgenootschap een kerkgebouw te vinden.

De rijksmonumentale gebedshuizen bevinden zich in het historische centrum en de 19e-eeuwse Schil. De gemeentelijke monumenten zijn meer verspreid over de stad en bevinden zich ook in de naoorlogse uitbreidingswijken.

Paragraaf 1.6

In gesprek met de geloofsgemeenschappen

In deze paragraaf kijken we naar de situatie van de gemeenschappen en de eigenaren van de gebedshuizen. De stand van zaken die we schetsen, is een momentopname die met enkele jaren weer gewijzigd kan zijn. Omdat de visie toekomstbestendige kaders wil scheppen, beschrijven we de actuele situatie los van de kaders van deel 2. Wel hebben de gesprekken bijgedragen aan de procesmatige stappen en onderwerpen in deel 2 van deze visie.

Deel 2 schetst de toekomstperspectieven van gebedshuizen bij ontwikkelingen. Een waarderingsmethodiek biedt hierbij een helpende hand en een waarderingstabel geeft inzicht in de cultuurhistorische, architectuur- en interieurwaarden van gebedshuizen.

De gesprekken zijn gevoerd met eigenaren en/of vertegenwoordigers van gebedshuizen en met betrokkenen, zoals historische verenigingen, wijkmanagers en stedenbouwkundigen van de gemeente Dordrecht. Hiermee zijn ook

gezamenlijke werksessies georganiseerd. Naast de gesprekken met vertegenwoordigers van de geloofsgemeenschappen hebben diverse (erfgoed) organisaties meegedacht. Wij zijn blij met alle geleverde input.

Centraal in de gesprekken stonden de toekomstverwachtingen en -plannen van de betrokkenen ten aanzien van het gebouw. Een visie op religieuze gebouwen gaat over de gebedshuizen, maar omdat de verwachtingen rond het gebouw sterk samenhangen met de verwachtingen van de gemeenschap ging een deel van de gesprekken ook over de gemeenschap zelf. In andere gesprekken stonden vooral de maatschappelijke, culturele en stedenbouwkundige plek van het gebouw centraal.

De resultaten van de gesprekken en bijeenkomsten zijn op hoofdlijnen terug te vinden in dit hoofdstuk. Het betreft soms gevoelige gegevens die in vertrouwen zijn gedeeld. Daarom zijn de uitkomsten zoveel mogelijk

geanonimiseerd weergegeven. Zo ontstaat een algemene indruk van de toekomstverwachting van de huidige gebruikers ten aanzien van hun (kerk)gebouw. We zijn blij met de openheid van de betrokkenen. Noot: de uitkomsten zoals weergegeven dienen voornamelijk ter illustratie. De inhoud ervan is meegenomen bij het opstellen van de visie, maar kan - zonder nadere toelichting - niet zomaar dienen als vertrekpunt.

Enquête gemeente Dordrecht

In december 2020 heeft de gemeente voorafgaand aan de start van het opstellen van de visie een enquête verzonden naar 47 contactpersonen / adressen van (voormalige) gebedshuizen. Uiteindelijk is de vragenlijst voor 19 gebedshuizen volledig ingevuld (respons van 41%). De conclusies uit deze enquête zijn als volgt:

1. Er is draagvlak voor het laten opstellen van een visie op religieuze gebouwen. 89% staat hier in beginsel positief tegenover. Het hangt wel af van hoe het vorm krijgt, hoeveel tijd het kost en wat het oplevert.

2. 94% is bereid om –als eigenaar / religieuze gemeente- mee te werken aan het (laten) opstellen van een visie. En 58% wil (in beginsel) ook actief hierbij betrokken worden (afhankelijk van de gevraagde inzet).

3. Van de 19 gebouwen zijn er nog 18 in gebruik als geloofsgebouw, bij diverse gezindten, soms ook in samenwerking.

4. De meeste gebouwen hebben een goede bouwkundige toestand. Bij 16% is de toestand matig of slecht en bij 26% redelijk.

5. Een derde verwacht dat het gebouw binnen tien jaar ingrijpend onderhoud en/of restauratie nodig heeft.

6. Nagenoeg alle gebouwen hebben faciliteiten zoals ingebouwde nevenruimten, keukenvoorziening en toiletvoorzieningen.

7. 61% van de gebouwen wordt op dit moment ook gebruikt voor niet-religieuze nevendoelen, met name voor concerten en zaalverhuur en een enkel gebouw ook als trouwlocatie.

8. 17% is weleens benaderd om het gebouw voor niet-religieuze nevenactiviteiten beschikbaar te stellen. Niet alle gebouwen worden hiervoor geschikt geacht. Onder meer omdat het interieur beperkingen oplegt ten aanzien van het (neven) gebruik.

9. Vrijwel alle gebouwen hebben een wekelijkse frequentie van erediensten. De helft heeft meer dan 600 leden/parochianen, 28% tussen 100 en 600 leden en 22% minder dan 100 leden.

10. 61% acht de kans groot dat het gebouw over 10 jaar nog bij de religieuze gemeente in gebruik is voor de eredienst, 22% acht deze kans redelijk. Eveneens 61% geeft aan dat inkomsten volstaan voor een instandhouding van het gebouw langer dan 10 jaar, bij 22% volstaat dit voor 6 tot 10 jaar. Voor 17% (3 gebouwen) zouden de inkomsten voor 1-5 jaar volstaan.

11. Voor 6 gebouwen is de laatste 5 jaar gebruik gemaakt van aanvullende middelen voor onderhoud en restauratie.

Resumé

Mede naar aanleiding van deze conclusies en de positieve reacties van eigenaren van religieuze gebouwen is het traject opgestart om in gezamenlijkheid te komen tot een visie op de toekomst van gebedshuizen in Dordrecht. De meeste gebouwen zijn in gebruik voor religieuze én multi-functionele functies. Met de eigenaren die hebben aangegeven dat ze verwachten binnen tien jaar onvoldoende in staat te zijn om het gebouw te onderhouden, zijn nadere gesprekken gevoerd.

Bijeenkomsten en gesprekken

Twee bijeenkomsten zijn belegd met eigenaren of beheerders van gebouwen die nog als gebedshuis in gebruik zijn. Het aantal deelnemers verschilde in aantal en type genootschap / denominatie. De reacties kunnen daarom niet zonder meer van toepassing zijn op andere eigenaren.

In de gesprekken zijn de volgende thema's besproken.

'Wat maakt uw gebouw voor u zelf belangrijk?'

De aanwezigen benoemden hier zaken als 'ontmoeting', 'gemeenschap' en 'plaats' (zie nevenstaande afbeelding).

'Wat maakt een religieus gebouw volgens u voor de stad Dordrecht belangrijk?' Men noemde hier termen als 'geschiedenis', 'ontmoeting', 'wijk', '(rust)plaats' en 'zichtbaarheid' (zie afbeelding).

Naast meer particuliere waarden, benoemden de aanwezigen ook meer publieke waarden.

De verwachtingen van de gemeenschappen

ten aanzien van het behoud van het gebouw komen min of meer overeen met de enquête. Voor een aantal gebouwen geldt dat de toekomstverwachting tussen de 5 en 10 jaar ligt. Voor een behoorlijk aantal geldt ook dat de verwachting boven de overzienbare termijn van 10 jaar ligt.

De eigenaren gaven aan dat zij verwachten dat het grootste knelpunt in de toekomst de 'afwezigheid van bestuurskracht / vrijwilligers' is. Op de tweede plaats komen 'beschikbaarheid van financiën / onderhoudskosten' en 'toenemende vergrijzing'.

De eigenaren is gevraagd welke thema's er spelen en in welke mate. Daaruit volgt opnieuw dat bestuurskracht en vrijwilligers een belangrijke rol spelen. Dit blijkt niet alleen bij vergrijzende gemeenschappen zo te zijn, maar ook bij gemeenschappen met jongere mensen. Daar blijkt de bereidheid om zich langduriger te binden lager en de mate waarin mensen hiervoor tijd (willen en kunnen) maken minder te worden.

Naast dit punt wordt ook 'verduurzaming / energievraagstuk' als belangrijk thema genoemd. De actuele situatie in 2022 rond energie en verduurzaming lijkt hierin een grotere rol te spelen ten opzichte van bijvoorbeeld de enquête van december 2020. Verder worden 'exploitatie', 'praktische zaken rondom het kerkgebouw' en 'onderhoud' in onderling gelijke mate benoemd, maar in mindere mate dan de thema's '(bestuurs) kader' en 'energie'.

Wat maakt uw kerkgebouw voor u zelf belangrijk?

Wat maakt een kerkgebouw volgens u voor de stad Dordrecht belangrijk?

Wat vormt bij u het grootste knelpunt voor de toekomst van uw kerkgebouw?

